

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT

1986:2

Træk af svinets udvikling – historisk set

Af *Per Jonsson*

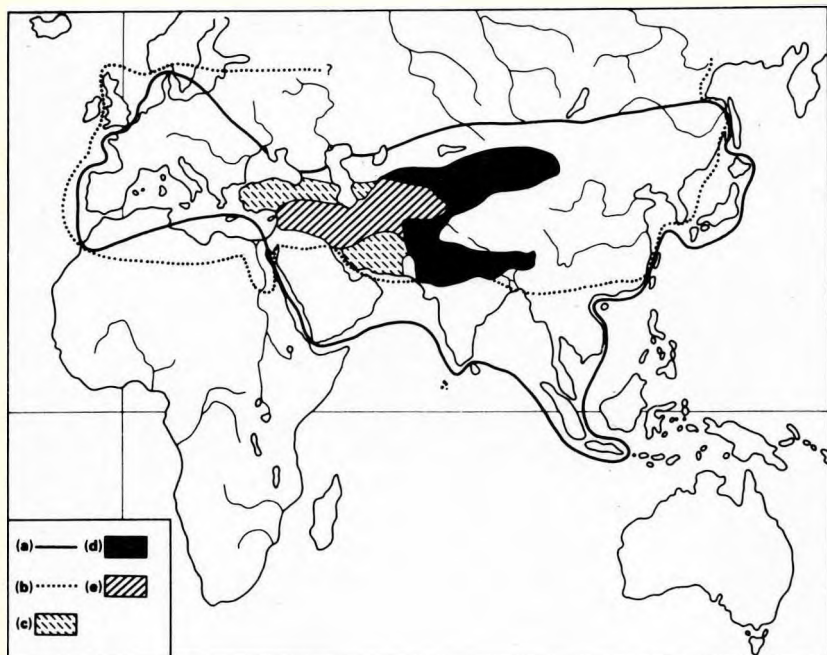
Efter den sidste istids afslutning, Weichsel-istiden (13000–8000 før Kristi), var det udstrakte landområde fra Nordvestindien tværs over Lilleasien sydover til Det Røde Hav og Sinaiørkenen afgørende for de plantearters udvikling, som mennesket senere skulle bringe under kultur (figur 1). Denne geografiske region udgør et karakteristisk økologisk område med ikke for voldsom, men dog regelmæssig sæsonregn og et fastlandsklima med mærkbar temperaturforskel mellem sommer og vinter.

Domesticeringens vilkår. De første bønder

I denne postglaciale periode, der strækker sig over årtusinder af den ældste del af den ældre stenalder, tilpassede plantearter sig de geografisk-klimatiske forhold. Der foregik en darwinistisk naturlig selektion i planteverdenen og dyreverdenen, hvor mange arter bukkede under. De klimatiske forhold resulterede i en gradvis udvikling af flora og fauna, så den var i stand til at tilpasse sig langt nordover (Linton, 1955).

For syv- til ottetusind år siden, i mellemstenalderen (Mesolitikum), var disse områder parklignende (Linton, 1955). Enten var årsnedbøren dér betydelig større end nu, eller også var afstrømningen mindre for store geografiske områder, der nu er ørken, men dengang var græsland og steppe med føde til vildtet. Bestanden af vildt var imidlertid ikke overvældende tæt og

Per Jonsson, f. 1919, forsøgsleder, dr.agro. Publiceret bl.a. beretninger 350, 486, 507 og 542 fra Statens Husdyrbrugsforsøg samt en række (12) afhandlinger vedrørende husdyrgenetik og to vedrørende svinets adfærd og domesticering.

Figur 1. Udbredelsen af de vilde forfædre til vore vigtigste husdyrarter fra det vigtige domesticeringscenter i det nære østen ved slutningen af den sidste istid, Weichselistiden: (a) svin, (b) kvæg, (c) geder, (d) får, (e) område med overlappning af regioner med får, geder, svin og kvæg. Reed i Mason (1984).

var stærkt afhængig af afgrænsningsforhold. I dette geografiske område udviklede sig et stort antal græsarter, blandt andre vore gængse kornarter: hvede, havre, rug og byg. Velkendt er det, at f.eks. de primitive hvedearter botanisk var så forskellige, at de ikke dannede hybrider, hvilket de forskellige bygarter heller ikke gjorde.

Agerbrugets og kvægavlens indførelse danner overgangen fra ældre (jæger) stenalder til yngre (bonde) stenalder. Dette var en langsom og gradvis udvikling, der strakte sig over årtusinder, men var skelsættende i menneskets udviklingshistorie.

På grundlag af mange arkæologiske fund fra oldstenalderen og fremover kan man danne sig et billede af, at der i jægersamfundene må have befundet sig enkeltpersoner, personligheder med dette geniale initiativ (kvinder, mænd), der fandt frem til at efterligne naturen. Korn skal sås på passende tidspunkt for at udnytte klimaet og blive høstet, når det passer bedst til føde. Kvinder og børn tog vildsoens fravænnede smågrise – kuldene var ikke så store – til bopladsen, og de tog uroksens kalv. Soen og koen fulgte med, tyren og ornen sørgede for næste generation. Mennesket indførte konserveringen af sine fødevarer til vinterperioden og sikrede sin eksistens – og blev bosat. Bondesamfundene blev grundlagt. Domesticeringen tog sin begyndelse.

Vor civilisation begyndte med domesticeringen af planter og dyr til landbrugsplanter og husdyr (Hyams, 1972). Ordet domesticering er dannet fra det latinske ord domus, som betyder hus, bolig. Domesticeringen er den proces, hvorved mennesket i den yngre stenalder (bondestenalderen, Neolitikum: 4200–1800 før Kristus i Sydsandinavien) lærte sig at udnytte dyrene til eget behov. Mennesket igangsatte en udvælgelsesproces, der i udviklingshistorien virkede sammen med naturen. De første bønder var interesseret i dyrenes bygning, frugtbarhed (tilstrækkeligt afkom), mælkeydelse, tilvækst, fornuftigt foderforbrug og ægdydelse.

Vore forfædre lagde i allerhøjeste grad også mærke til dyrenes adfærd og lærte af den. Grundlaget for domesticeringsprocessen var dyrs og menneskers indbyrdes afhængighed. Rensdyr, urokse og senere svinet parrede sig i fangenskab i den første lange periode efter eget valg som før i deres naturlige omgivelser. Senere lærte bønderne sig den målrettede parring henimod øget frugtbarhed, tilvækst, fornuftigt foderforbrug og kropstørrelse (kødmasse).

Men dyrenes lærevillige og føjelige adfærd har altid været en meget betydningsfuld målretning inden for domesticeringsprocessen og har derved formet de af mennesket foretrukne dyrearter efter menneskets behov og sikret overgangen til bopladsfaste bønder. Derved er bevist, at adfærdsegenskaber inden for domesticeringsprocessen styres af en tilstrækkelig stærk heritabilitet eller procentatsats for nedarvning. Ellers havde de første bønder ikke været i stand til at gennemføre domesticeringsprocessen og sikre sig de eftertragtede dyrearter som

standfaste husdyr, som stenalderfolket, alt efter evne, påbegyndte at selekttere henimod.

Evnen til at lade sig domesticere eller lade sig knytte til en boplads var således et samspil mellem mennesket og dets fremtidige husdyr. Denne domesticeringsevne var en altafgørende populationsgenetisk egenskab hos dyrearterne og virkede gennem hele udviklingshistorien, fordi dens adfærdsegenskaber var og er arveligt betinget. Domesticeringens tæmningsproces virkede efter, hvor dygtige de første bønder var til at udvælge de dyr til avl til næste generation, som havde den stærkeste nedarvningsgennemslagskraft for den eftertragtede domesticeringsvirkning, for eksempel føjelighed og lærenemme samtidig med øget frugtbarhed, hurtig vækst, mere mælk og mere uld.

Fundene af seglformede flintredskaber fortæller os, at mennesket begyndte at høste græsarter, længe før det begyndte bosætning og kultivering af jorden, skønt korn nemt lader sig kultivere og forædle. Byg synes at have været den foretrukne kornart, som mennesket tog ind til dyrkning i domesticeringscentrene i Sydvestasien. Da mennesket drog nordover, fandt det, at hveden egnede sig bedre til føde. Nord for den zone, hvor hveden klarede sig bedre end byg, inddrog mennesket havre og rug til dyrkning. Havre, der havde optrådt som ukrudt i stepperegionerne, klarede sig nordpå bedst af de fire gængse kornarter.

Inden for det enorme sydvestasiatiske område skelner russiske botanikere mellem to domesticeringscentre (Adlerberg, 1933; Linton, 1955): en region i det nordøstlige Iran og Vestafghanistan og et område i Lilleasien. Plantearterne og plantekultiveringen var så ens, at der kun skelnes mellem dem geografisk.

Mennesket har domesticeret de fleste af vore europæiske husdyrarter i dette sydvestasiatiske område. Desuden er der i dette område selvfølgelig udviklet lokale racer fra de lokale vilde arter.

Der vides meget lidt om de klimatiske forhold i det nære Østen ved slutningen af den sidste istid, der i Europa er sat til 13000–8000 (Weichsel-istiden) før vor tidsregning. Det er dog påvist, at klimændringen i denne varmere geografiske zone gjorde menneskets tilpasning lettere end klimændringen i Europa. Til disse nye klimaforhold tilpassede mennesket sig

Figur 2. Ulven er ved at blive menneskets ledsager. Mr. Chris Chrisler har i 1951 en »hylekoncert« med én af de voksne vilde ulve, han havde sluttet venskab med i det nordlige Alaska. Zeuner (1963).

forskelligt og igangsatte derfor efter hinanden følgende kulturer: de mesolitiske kulturer eller kulturerne inden for den mellemste stenalder, perioden mellem palæo-(ældre) og neo-(yngre) litikum (lithos = sten) (Andersen, 1979). Mennesket var stadig jæger og samler, men tæmmede ulven. Der har dog uden tvivl i denne strenge periode for mennesket været et jægersampil mellem dette og ulven (figur 2), idet de jagede fæl-

les bytte. Mennesket kan godt have lært jagten af ulven, idet begge arter havde jægerinstinkt. Grundet ulvens psykiske underlegenhed førte dette så til ulvens tæmning (Zeuner, 1963).

De mesolitiske kulturer i Nordeuropa spænder over syvtusind år fra 9000 til 2000 før vor tidsregning, i nogle geografiske områder længere (Mellaart, 1961). Fra disse kulturer udvikledes agerbruget og husdyrbruget. Det er under denne udvikling, at mennesket lærte sig de to vigtigste overlevelsesfærdigheder: fremstillingen og bevaringen af føde (Mellaart, 1961).

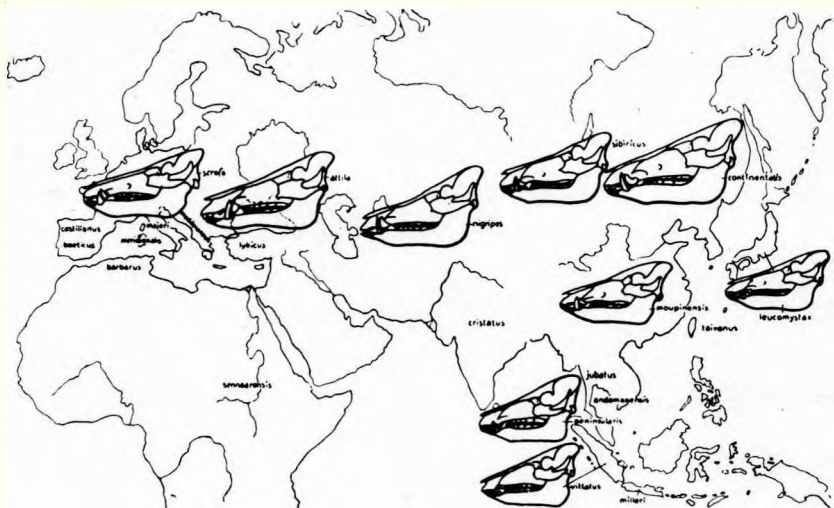
Det nære Østen, trekanten mellem Sortehavet, den persiske Golf og Sinaiørkenen, er nu almindeligt anerkendt som det oprindelige – eller i det mindste et af de tidligste – centre for agerbrugets og husdyrbrugets udvikling (Linton, 1955; Mellaart, 1961). Får, geder, kvæg og svin kan ikke have deres oprindelse i tørkeområder, men kræver højland med tilstrækkelig nedbør. Dette er de områder, der støder til den arabiske, den syriske og den iranske ørken (Protsch og Berger, 1973).

Den zoologisk-geografiske udvikling

Blandt de første arkæologiske fund med knoglerester af husdyr er landsbyen Qual'at Jarmo fra yngre stenalder i Chemchemal-distriktet i det irakiske Kurdistan. Denne landsby har været beboet i en periode af 250 år eller længere, og man har udgravet 25 huse (Mellaart, 1961; Zeuner, 1963; Bökönyi, 1974; Clutton-Brock, 1981). Bopladsen er tidsfæstet til 6500 før Kristi ved hjælp af C-14 datering. På bopladsen fandtes skeletdele af hest, kvæg, får, ged og svin. Den ungarske arkæolog S. Bökönyi (1974) hævder, at Jarmo-grisen ikke kan være blevet oprindeligt lokalt domesticeret i Jarmo-området, men må være blevet indført dertil fra andre geografiske områder som det sydøstlige Anatolien og det sydøstlige Indien (Reed, 1984), (figur 1).

I lighed med de øvrige husdyr blev svinet spredt geografisk i alle retninger, først og fremmest over Bosporus-Strædet (figur 1).

Tamsvinene, de oprindeligt domesticerede svin, nedstammer generelt fra den samme art, vildsvinet eller *Sus scrofa*. *Sus*

Figur 3. Geografisk fordeling af 20 af de 27 registrerede underarter af vildsvinet, *Sus scrofa*. Kelm (1939).

scrofa fandtes oprindeligt over hele kloden, undtagen i Australien og Nordamerika, og er til dato inddelt i 27 underarter (Clutton-Brock, 1981), (figur 3). Af disse 27 *Sus scrofa* underarter har tre haft afgørende betydning for tamsvinets videre udvikling. *Sus scrofa vittatus* (figur 5), båndsvinet, det østasiatiske vildsvin med et hvidligt bånd langs hovedets sider, forekommer naturligt udbredt i For- og Bagindien, det malaysiske archipelag, Andamanerne, Nikobarerne, Taiwan og Japan (Degerbøl, 1944). Andre forfattere opdeler vittatus-formen i yderligere underarter: *andamanensis*, *cristatus*, *nicobaricus*, *jubatus* (Clutton-Brock, 1981), (figur 3).

Af afgørende betydning for den nyere udvikling af de europæisk økonomisk vigtige svineracer er de to båndsvin, *Sus scrofa leucomystax* (Japan) og *Sus scrofa chirodontus* (figur 3).

Den sidstnævnte var og er udbredt i de kinesiske provinser Hupeh og Anhwei vest for Shanghai og provinserne syd for disse omkring Tai-Hu søen og Yangtze-flodens munding og sydover til grænsen til Vietnam (Phillips og Hsu, 1944; Linton, 1955; Zhong, 1976; Clutton-Brock, 1981).

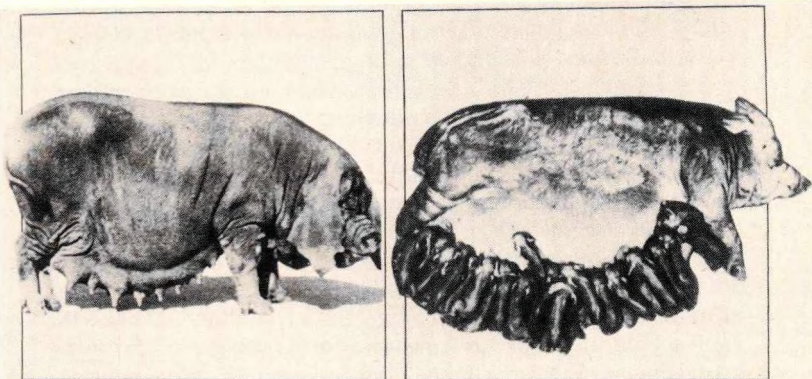
Figur 4. Det østasiatiske vildsvin, *Sus scrofa vittatus* (Malaysia og Indonesien). Degerbøl (1944).

Begge disse to sidstnævnte underarter, *S.s. leucomystax* og *S.s. chirodontus*, anses for stamformerne for den sydkinesiske tamsvintype (Phillips og Hsu, 1944; Clutton-Brock, 1981), der allerede på venezianeren Marco Polos tid blev indført til middelhavslandene, og i Italien blev kendt som neapolitanersvinet. Dette blev også indført til Danmark og Sydszkandinavien, som beskrevet af Viborg (1804).

Det kinesiske tamsvin

De sydkinesiske Tai-Hu varieteter er kendt for deres store kuldstørrelse. 13–16 grise ved fødsel er almindeligt i henhold til Wu og Zhang (1982), men kuldstørrelser ved fødsel på over 20 grise kan meget vel forekomme blandt Tai-Hu søer.

Ifølge de britiske husdyrgenetikere Webb og Wilmot (1984)

Figur 5. Den sydkinesiske Tai-Hu so og Tai-Hu so med kuld.

kan der kun gisnes om den arveligt betingede årsag til Tai-Hu gruppens store kuld – i modsætning til den nordkinesiske Da-Min type, hvis kuldstørrelse er sammenlignelig med de europæiske racers. Det er imidlertid en historisk kendsgerning, at grundet faren for hungersnød og naturkatastrofer var det en traditionel skik gennem århundreder i landsbyerne at holde såkaldte landsbyenkeltsoer med udprægede moderegenskaber og stor frugtbarhed. Sådanne landsbysos fravænnede grise blev så fordelt til de enkelte husstande. Landsbysoen blev ofte holdt af en udvalgt familie, som satte en ære i at producere store kuld ved fravæning. Herved fremstår der et billede af et stort antal genetisk isolerede og relativt stærkt indavlede bestande (de søer, der ikke kunne klare indavlen, blev slagtet), som var stærkt selekteret for øget kuldstørrelse ved fravæning, d.v.s. også mod dødfødte grise ved fødsel, egenskaber af stor vigtighed for landsbyens kødforsyning.

Denne såkaldte »hyperprolificacy« eller »superfrugtbarhed«, kendt blandt franske stærkt selekterede landracesøer med kuldstørrelser på ikke sjældent over 20 grise ved fødsel, kan inden for Tai-Hu gruppen skyldes den såkaldte »genetiske drift«. Det er en sikkert ikke helt tilfældig koncentrering af stærkt ensvirkende plus-gener for øget kuldstørrelse hos søer i avlsmæssigt lukkede landsbybesætninger, der faktisk er lukkede solinier. Brugen af ornemateriale, der er stærkt selek-

teret for kuldstørrelse, vil frembringe en forstærket krydsningsfrodighed. Jensen (1965) fandt i et dansk landsdækkende materiale, stillet til rådighed af Landsudvalget for demonstration af Svinefodring for årene 1961-1964, en statistisk sikker additiv eller ensvirkende genvirkning for total kuldstørrelse ved fødsel på 28 procent og for antal levendefødte grise ved fødsel på 20 procent. Det er heritabiliteter eller procentsatser for nedarvning af moderat størrelse grundet moderens stærke milieuindflydelse på grisen gennem mælkeydelse, pasning og pleje. Disse procenttal for den virksomme arv i udvalgsarbejdet kan imidlertid inden for besætninger med intensivt udvalg af avlsdyr i få generationer stige til det dobbelte. Dette må være forklaringen på, at kinesiske husdyrbrugere i det sydkinesiske område har været i stand til gennem årtusinder at øge kuldstørrelsen for Tai-Hu gruppen og Pearl River Delta gruppen.

Den velkendte venlige og lydige adfærd, der er karakteristisk for sydkinesiske søer, kan skyldes en arveligt betinget sammenhæng mellem soens gode moderegenskaber (stort kuld, høj mælkeydelse) og hendes venlige, påpasselige adfærd. Den nyligt afdøde russiske adfærdsforsker D. K. Belyaev (Belyaev, 1979) fandt i sit 18 generations adfærdsprojekt med sølvkræve, at rævenes sædvanlige bidske adfærd i fangenskab i udgangsgenerationen efter 18 generationers selektion for tam adfærd, subjektivt bedømt efter en fem points skala, ved generation 18 radikalt var ændret til håndtamme dyr. Samtidig var antal hvalpe ved fødsel øget.

Der var således påvist en statistisk reel genetisk betinget virkning fra øget kuldstørrelse til venlig og samtidig lydige adfærd.

Dette forhold har uden tvivl virket gennem årtusinders udvikling af vore pattedyr (Darwins »survival of the fittest«), og vore forfædre har uden tvivl benyttet sig flittigt af disse relationer ved tæmning af de vildarter, de inddrog til domesticering til husdyr.

At krydsningsfrodigheden (heterosiseffekten) slår så stærkt igennem ved krydsning mellem europæisk tamsvin og kinesisk tamsvin har uden tvivl sin årsag i, at skønt deres afstamning artsmæssigt går tilbage til den fælles ane, vildsvinet, *Sus scrofa*, er de på grund af den store geografiske barriere genetisk adskilt ved deres specifikke vilde underarter, *Sus scrofa*

scrofa (det europæiske vildsvin), og *Sus scrofa chirodontus*, det sydkinesiske vildsvin (figur 3).

De første tamsvin i Danmark

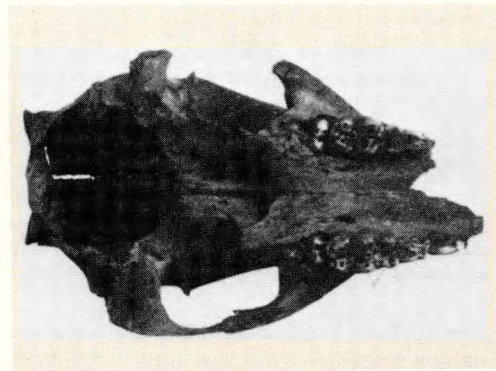
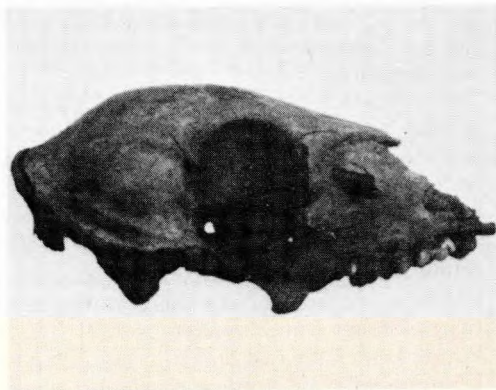
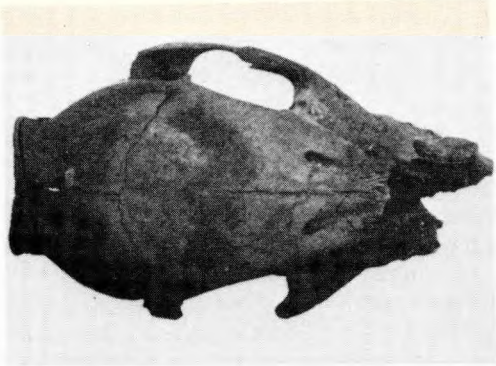
Maglemoseskulturen ca. 7000–6000 før vor tidsregning, der er navngivet efter bopladsfundet ved Mullerup i Vestsjælland ved århundredskiftet (Andersen, 1979), er en af flere kulturer inden for den ældre stenalder, jægerstenalderen, i Nordeuropa. Fund fra denne kultur ved Aldersro ved Kalundborg har påvist, at det nordeuropæiske vildsvin blev jaget her i landet i mellemste stenalder (Rosenlund, 1984). Bopladsfund fra Ertebøllekulturen (5200–4000 før Kristi) på sydkysten af Limfjorden i Himmerland har også vist, at vildsvinet blev jaget af vore forfædre.

Fra tragtbægerkulturen (4200–2800 før Kristi) fra midten af den yngre stenalder kendes en bopladsudgravning ved landsbyen Lidsø på Lolland, tre km fra kysten til Femernbæltet (Hatting, 1978). Af 1909 knogledele fra 16 dyrearter fandtes 66 knogledele fra det domesticerede svin.

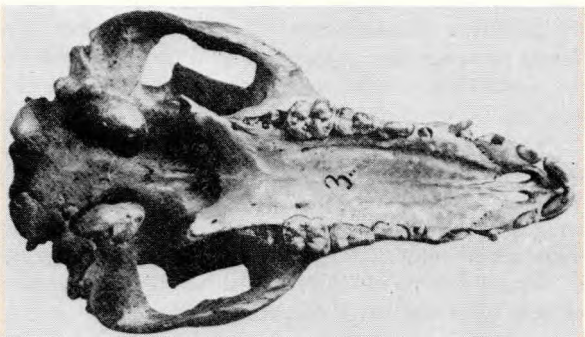
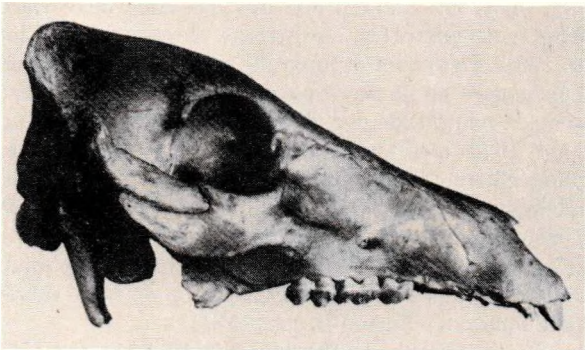
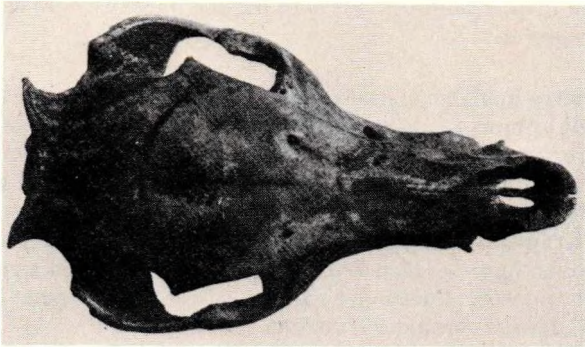
To yderst velbevarede svinekranier i dette fund er af særlig interesse. Kraniet af en ung gris mangler basis af nakkebenet, kilebenet, næsebenene og højre overkæbeben. Imidlertid er et tilstrækkeligt antal tænder bevaret, så dens alder ved død kunne bestemmes til omkring tre måneder. Formen af dens kranium tyder på et meget yngre dyr grundet kraniets stærke hvælving af front- og issedelen og de åbne kraniesuturer. Imidlertid er mælkætænderne meget mere slidt, end det er sædvanen for tre måneders alderen hos nutidsgrise.

Årsagen til, at denne stenaldergris anatomisk afviger så meget fra nutidsgrise af samme alder, menes at skyldes menneskets indflydelse på grisens vækstperiode under domesticeringen. Arbejdshypotesen er, at vækstperioden var meget naturligt betydeligt længere hos det domesticerede stenalderssvin end hos nutidens forædlede svin. I denne periode bibeholdt kraniet nemlig på grund af sparsom ernæring dets typiske hvælvede ungform (Hatting, 1978), (figur 6 og figur 7).

Det domesticerede stenalderssvins primitive stade er tydeligt demonstreret på et sokranium, det indtil nu bedst bevarede

Figur 6. Et ungt kranium af domesticeret stenaldergris, sus domesticus, ca. 3 måneder ved død. Domesticeret af mennesket i yngre stenalder. Lidsø, Lolland. Hatting (1978).

Figur 7. Kranium af nutidsgris, *sus domesticus*, otte måneder gammel. Hatting (1978).

kranium af et domesticeret svin fra den danske yngre stenalder (figur 8).

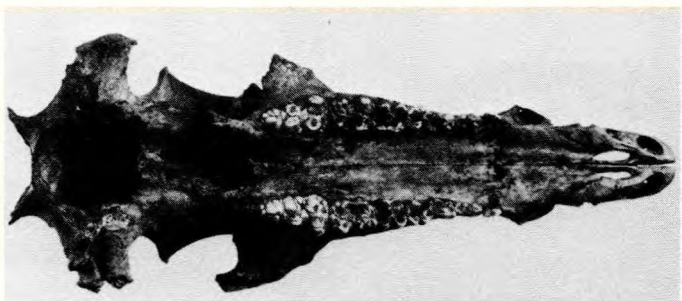
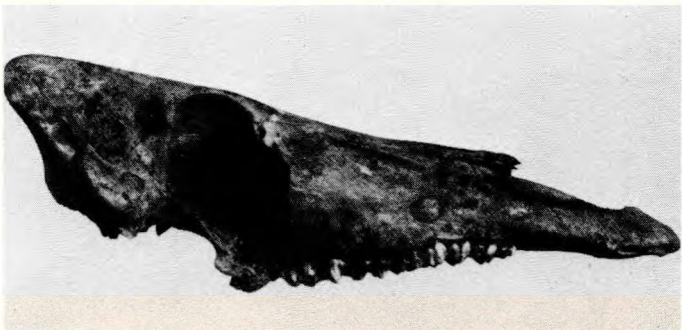
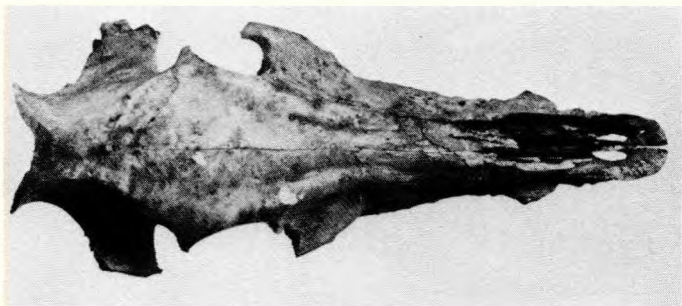
Desværre mangler nakkebensbasis og kilebenet. Begge kindbuerne er brækket, så kun få mål kunne tages. Dette kranium tilhører en voksen so med lukkede sammenvoksede kraniumsuturer. Alle blivende tænder er brudt frem, og de sidste kindtænder er slidt på de to forreste sektioner, men ikke på den sidste. Kranieprofilen er lige og ligner meget det europæiske vildsvins (figur 9). Men kraniets størrelse og specielt tændernes form viser, at dette dyr var domesticeret og tæmnet i den yngre danske stenalder (Hatting, 1978).

Ved den sidste istids afslutning må vildsvinet have været almindeligt i de udstrakte europæiske skovområder (Clutton-Brock, 1981). Det er let at forestille sig, hvordan stenalderfolket som jægere og samlere på deres vandring nordvestover krydsede de værdifulde dyr, de havde medbragt fra Lilleasien (Bökönyi, 1974) med tæmmede lokale dyr i de udstrakte skovområder. Skønt det voksne vildsvin kan angribe mennesket – almindeligvis som forsvar for sit afkom (Meynhardt, 1982) – lader smågrise sig nemt tæmme. Svin ligner meget mere hunde og mennesker end kvæg og får, og på mange måder er deres adfærd midt imellem rovdyrenes og de mere udviklede partåede hovdyrs (Clutton-Brock, 1981).

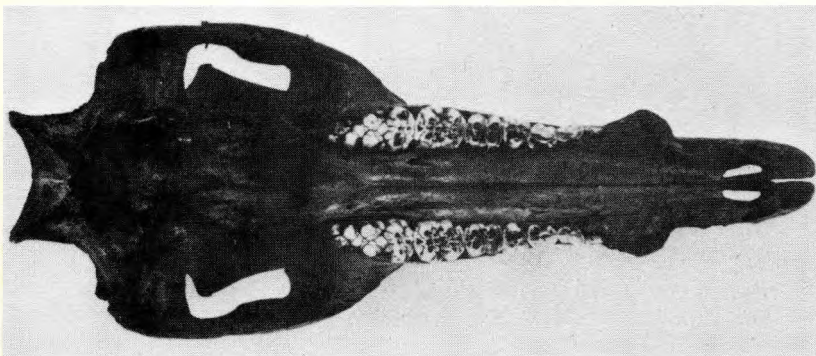
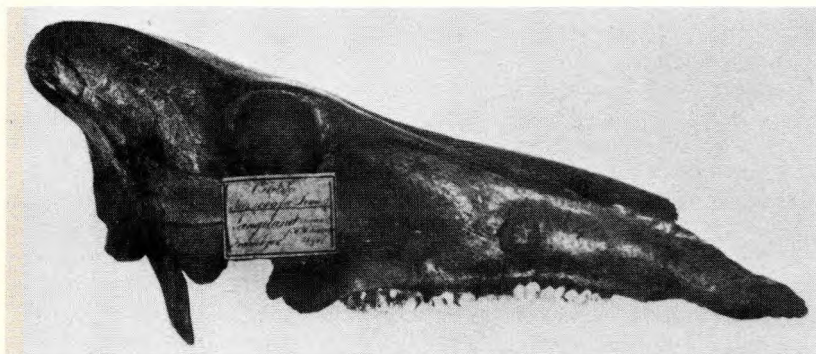
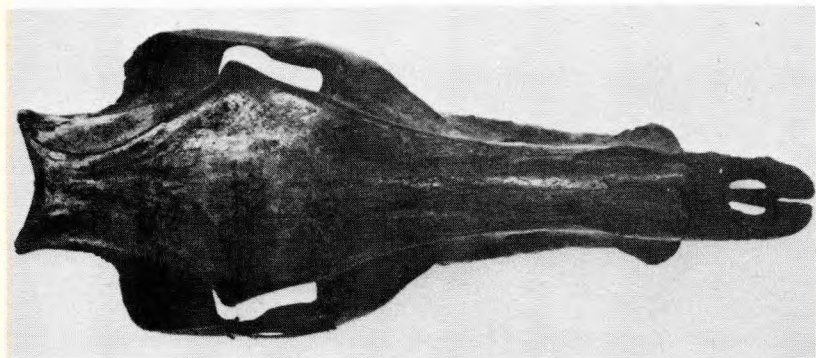
Vildsvin er udprægede flokdyr. Når vildsoen farer, ligger den på siden i modsætning til de øvrige partåede hovdyr, og inden for minutter eller sekunder efter grisene er født, stræber de efter at nå moderens patterække. På faringsdagen vil patterangordenen være etableret og bibeholdt og forsvaret indtil fravæning. Denne adfærd er ikke almindelig blandt tamsvin, men forklarer, hvorfor det undertiden er vanskeligt at flytte et diende kuld fra sin biologiske mor til en ammeso (Clutton-Brock, 1981).

Svin ligner også rovdyr ved deres svage udvikling ved fødsel. Vildsoen har en veludviklet yngelpleje. Den lægger sig ikke til faring, førend den på et sikkert sted har bygget en stærk og sikker rede (Meynhardt, 1982), (figur 10).

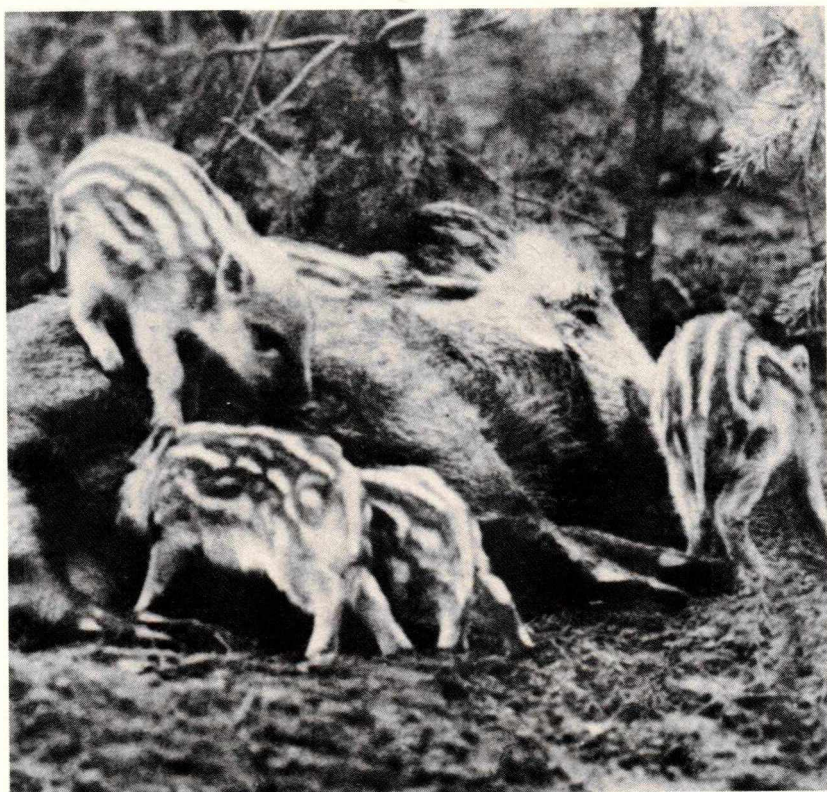
Det nordeuropæiske tamsvin har muligvis været udviklet ved tæmning af lokale vildsvin. I Sverige fandt Pira (1909) på Got-

Figur 8. Kranium af voksen stenalderso, sus domesticus. Dansk yngre stenalder. Lidsø, Lolland. Hatting (1978).

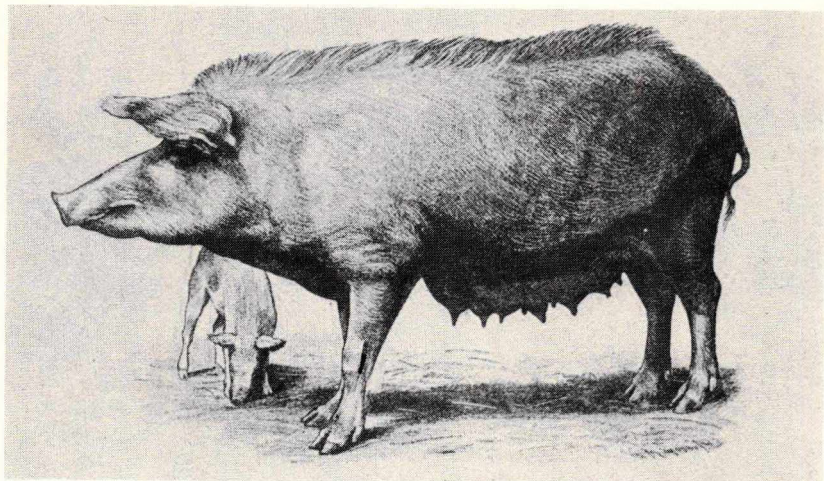

Figur 9. Kranium af udvokset stenaldevildso, *Sus scrofa*. Mosefund, Tranekær, Langeland. Profilen er lige. Hatting (1978).

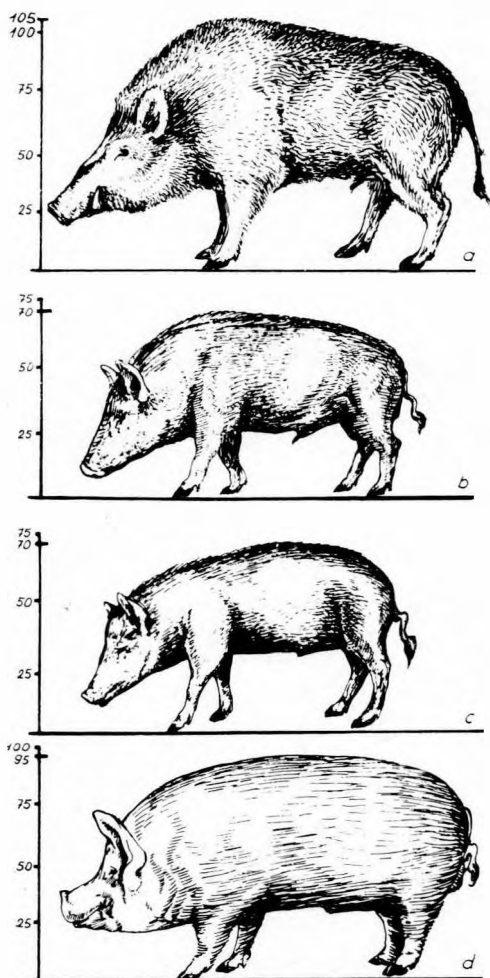
Figur 10. Vildsoens ynglepleje. Reservat for vildsvin, DDR. Meynhardt (1982).

land og Stora Karlsö bopladser fra yngre stenalder med betydeligt antal knoglerester af både vildsvin og tamsvin og kunne ved målinger afgøre domesticeringsgraden. I Bayern har Opitz efter krigen (1958) tids- og domesticeringsbestemt tamsvin på en keltisk jernalderboplads (figur 11). Teichert (1969a, 1969b, 1969c, 1970a, 1970b) har ved et intensivt osteologisk studium belyst udviklingen fra vildsvin til tamsvin i det østtyske område (figur 12).

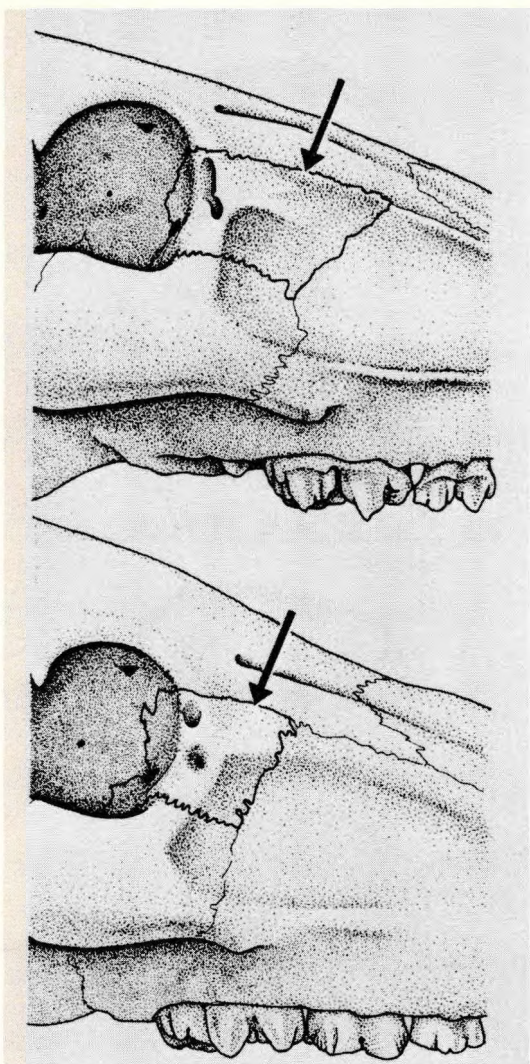

Figur 11. Keltisk jernalderstamsvinso. Keltisk jernalder ca. 500 år før Kristi til omkring Kristi fødsel. Gengivet efter skeletfund og samtids-tegninger. Bemærk tamsvinets hængeøren, men vildsvinets rygkam. Dettweiler et al. (1924).

Længden af bageste kindtand i over- og underkæben bruges i lighed med tårebenets højde/længde forhold (figur 13) som målestok for tæmnings- og domesticeringsgraden (Degerbøl, 1944; Hatting, 1978; Clutton-Brock, 1981). Hos de store danske vildsvin varierer længden af bageste kindtand i den danske stenalder (7500–1800 før Kristi) generelt mellem 39 og 48 mm (Degerbøl, 1944). Samtidig nævner zoologen Magnus Degerbøl, at det er forbavsende, hvor konstant skeletmål holder sig i årtusinder inden for de biologiske grænser, når de naturlige vækstbetingelser er tilstede. I de tre bopladsfund, ved Ørum Å på Djursland, ved Signalbakken ved Aalborg og ved Lejre Å på Sjælland, blev den bageste kindtands længde målt til 30–39 mm. På grundlag af disse tre bopladsmålinger og målinger fra andre fund fra samme arkæologiske periode her i landet kan det således skønnes, at danske bønder i den yngre stenalder (4200–1800 før Kristi, bondestenalderen) havde en domesticeringseffekt på deres tamsvin på omkring 1 cm bagestkindtandslængde. Der er fra den danske bondestenalder

Figur 12. Skøn på svinets kropsudvikling fra stenaldersvinet ved domesticeringens begyndelse til nutidens Large White. a. vildsvin, b. ste-nalder-bronzealder hussvin, c. middelalder hussvin, d. det tyvende år-hundredes hussvin. Fra Zoologisk Institut, Martin-Luther-Universität, Halle, DDR. Teischert, 1970b. Bemærk ryggkammens tilstedeværelse op gennem middelalderen.

Figur 13. Tårebenet, angivet ved pil, hos det europæiske vildsvin, *Sus scrofa scrofa*, hvor det er langstrakt i forhold til højden (foroven) og hos det asiatiske vildsvin, *Sus scrofa cristatus*, hvor det er sammentrængt, så tårebenet bliver kvadratisk og nærmer sig Yorkshire svinet i form. Clutton-Brock (1981).

målt bagestkindtandslængder hos vildsvin på over 50 mm. Der har således eksisteret enkelt dyr af anselig størrelse i denne arkæologiske periode her i landet (Degerbøl, 1944).

Degerbøl (1944) anfører, at det danske tamsvin fra den yngre danske stenalder repræsenterer et meget primitivt dyr, der har stået vildsvinet nær (figurerne 8 og 9 til sammenligning). Samtidig mener Magnus Degerbøl, at det måske ikke med sikkerhed kan afgøres, hvorvidt det primitive tamsvin, *Sus scrofa domesticus*, er opstået i Danmark i den yngre stenalder ved tæmning og domesticering af vildsvinet i det dansk-geografiske område, eller om tamsvinet er indført, som Rüttemeyer (1862) har påvist det for det schweiziske »tørvesvin« på de neolitiske pæleboplader i Kanton Luzern. De to schweizisk-neolitiske sø-pæleboplader Egolzwil 2 og Seemattgelfingen ligger kun 20 km fra hinanden og er af næsten samme alder. Af de sytten forskellige vilde og tamme pattedyrarter, der var udgravet, blev 118 individer klassificeret som vildsvin, *Sus scrofa scrofa*, og et hundrede som tamsvin, *Sus scrofa domesticus*. Forfatterne var enige med den betydelige tyske zoolog i forrige århundrede, H. von Nathusius (Nathusius, 1864), om tårebensformens betydning for domesticeringsgradens udvikling (skeletudvikling); (figur 13). Forfatterne mente, at overlappning i skeletbygning fra vildsvin til tamsvin skyldtes krydsning. Bökönyi (1974) mener afgjort, at tamsvinet er bragt fra Lilleasiens domesticeringscentre med stenalderfolkets vandringer til Mellem- og Centraleuropa – og altså også til pælebopladerne i den schweiziske yngre stenalder ved Luzernerseen.

I henhold til C-14 datering her i landet af trækulsprøver fra senjættestuekultur og tidlig enkeltgravkultur har enkeltgravkulturen (yngre stenalder, 4200–1800 før Kristi) afløst jættestueepoken omkring 2800 før Kristi. Enkeltgravtiden dækker perioden 2800–2400 før Kristi og afløses af yngre stenalderens sidste periode, de seks hundrede års dolketid (2400–1800) (Ebbesen, 1984).

Sammenlignet med den forudliggende jættestueepoke brugte enkeltgravtidens befolkning stridsøkser af helt ny form (Jørgensen, 1985). Jættestuetidens fine flintteknik går gradvis i opløsning. Økser, fundet i grave og på boplader, er af langt ringere kvalitet end jættestuefolkets. Eggen omkring Vroue hede syd for Skive er velegnet til belysning af berøringen mel-

lem de to kulturer. Enkeltgravfolkets hedeslette støder her sammen med jættestuefolkets moræneland, og begge befolkninger har sat kraftige spor. Udenfor jættestuerne er fundet ildskørnede flintredskaber og brændte ben af bl.a. menneske. Dette må stamme fra rester af offerbål, d.v.s. fund af en rod-fæstet bondekultur med flintminer i Thy, der må have leveret råmaterialet til flintsmedene i bygderne ved østkystens fjorde (Jørgensen, 1985).

De ældste danske tamsvin kendes fra yngre stenalderbopladspladser som for eksempel Ørum Å, Lejre Å og Signalbakken ved Aalborg (Hatting, 1979). Knoglerester fra svin dominerer i fundene. Der er også fundet righoldigt materiale af tamsvin på bopladsfundet på Als, og der er generelt stor overensstemmelse i skeletmålene mellem de danske fund af det domesticerede tamsvin og »tørvesvinet« fra de schweiziske bopladsfund i Kanton Luzern fra yngre stenalder (Hatting, 1979).

Det er derfor sandsynligt, at enkeltgravfolket i perioden 2800–2400 før Kristi har ført sit domesticerede svin med sig op gennem Jylland og østfra i lighed med sine andre husdyrarter. Men usandsynligt er det vel heller ikke, at den bosiddende befolkning på dette stade af sin bondekultur har udført en selvstændig domesticering. I sådanne kulturelle brydningstider er lokale fredelige samspil mellem befolkningsgrupper ikke utænkelige.

En af dette århundredes største pionerer inden for husdyrgenetikken, grundlæggeren af den moderne husdyravl, afdøde professor Jay L. Lush, mener, at der i mellem- og yngre stenalder lå et naturligt domesticeringsbælte for tamsvinet langs Østersøen, fordi vildsvinet let lod sig tæmme grundet det hårde postglaciale klima med sparsom føde (Lush, 1945; Dettweiler et al., 1924).

Danmark hører med sit geografiske område fra de nordfrisiske øer og Ejderen over ø-området Lolland, Falster, Sjæl-

Figur 14. Kranier af so og orne fra middelalderborgen Borringholm. Hos soen, angivet som 7b, er øvre profillinie praktisk talt lige. Hos ornen, angivet som 7a, er der et svagt knæk. Tårebenets rande er trukket op med hvidt. Det ses således, at hos soen er tårebenet meget kort, omtrent som hos det kinesiske tamsvin. Da disse kranier imidlertid af zoologen Magnus Degerbøl er dateret til 1300–1400 efter Kristi, kan der

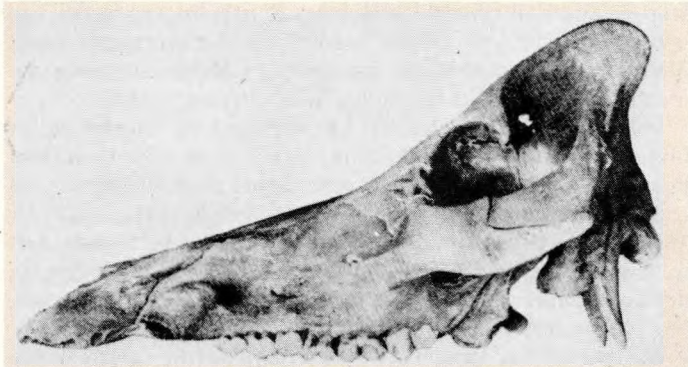

Fig. 7 a.

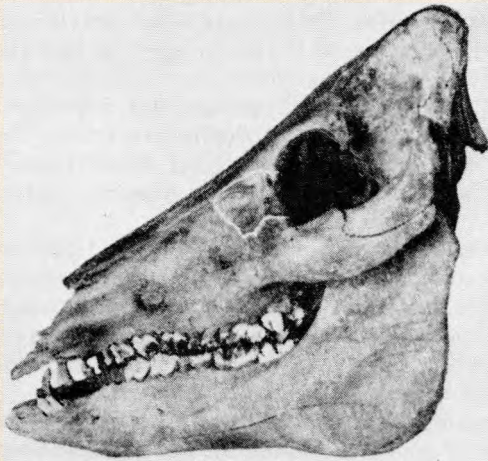

Fig. 7 b.

næppe være tale om indkrydsning af kinesisk tamsvin. Hos ornen (7a, hjørnetændernes tandhuler er store) er tårebenet væsentlig længere end dets højde, som hos det europæiske vildsvin. Dette samstemmer med arkæologernes og zoologernes påvisning, at vildsoen i stenalderen lod sig lettere tæmme og domesticere end vildornen, da soen fulgte sit kuld til bopladsen. Ornen derimod valgte sin frihed. Degerbøl (1944).

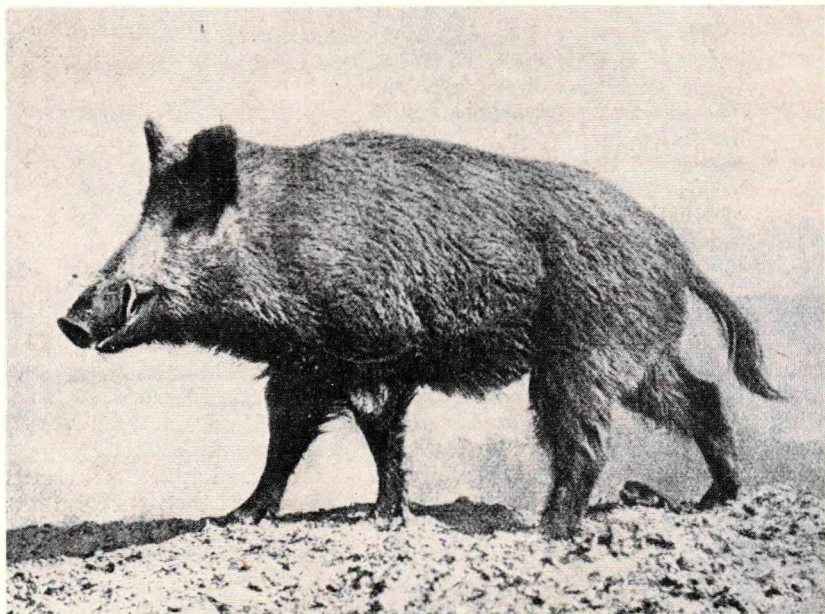
land og Møn til Skåne-landene og Bornholm geografisk-udviklingsmæssigt til dette baltiske domesticeringsområde. Mangfoldige stenalderfund har påvist vildsvinet og det domesticerede tamsvins tilstedeværelse i denne periode.

Voldtoftetfundet på Vestfyn har bidraget til opfattelsen, at bronzealderens svin 1800–400 før Kristi bibeholder tamsvinernes noget mindre størrelse sammenlignet med vildsvinets, da ernæringsforholdene ikke bedres (Degerbøl, 1944; Hatting, 1979). Derefter sker en drastisk formindskelse i svinenes størrelse gennem jernalderen (500 før Kristi – 800 efter Kristi), der kulminerer i middelalderen, da svinene sandsynligvis selv har måttet finde føden, og derfor er gået på olden.

Hatting (1979) oplyser, at der på bopladserne mest findes knoglerester af unge dyr og kun få fra gamle dyr, muligvis udsatte avlsdyr, som i fundet på Sorte Muld på Bornholm. Trelleborgfundene ved Slagelse udgør dog en undtagelse. Her stammer næsten to trediedele af kæberesterne fra dyr i tre-års alderen eller derover. Dette peger imod, at vikingerne lagde mere vægt på mængden end på de unge dyrs finere kødkvalitet (Hatting, 1979). Vikingernes togter krævede vel også store provianteringsmængder. Degerbøl (1944) beretter om kranier af so og orne fra middelalderborgen Borringholm (figur 14) i et fund dateret 1300–1400 efter Kristi. Kranierne er slanke og smalle, der viser hen til mangelfuld ernæring (Hatting, 1979).

Vildsvinet (figur 15) har været almindeligt udbredt her i landet i skovdistrikterne og har været et yndet jagtobjekt. I renaissancen og fremover, da skovarealerne indskrænkedes grundet overhugst, gik vildsvinebestanden tilsvarende ned, og i begyndelsen af det nittende århundrede var vildsvinet udryddet (Lieberkind, 1964).

Vildsvinekranierne lige næseprofil (figurerne 9 og 15) har holdt sig så godt som uforandret hos det skandinavisk-nord-europæiske tamsvin (figurerne 11 og 12) gennem middelalderen, renaissancen, bondefrigørelsen og op til det nittende århundredes slutning, da A. P. Mørkeberg introducerede sit landsdækkende toracekrydsningsprojekt. Dette skyldtes, at husdyrbrugerne gennem århundrederne i deres avlsarbejde iøvrigt negligerede svinet type, skønt typeegenskaber som hovedform og kropsbygning har høj arvbarhed, nedarvnings-evne.

Figur 15. Europæisk vildsvin (*Sus scrofa*). Dettweiler et al. (1924).

Litteratur

- Adlerberg, G. P., 1933. On the question of the origin of domestic pigs. I: The problem of the origin of domesticated animals. Transactions of the conference on the origin of domesticated animals held at the Laboratory of Genetics of the Academy of Science of USSR in Leningrad. 23.-25. March, 1932 »på russisk«, pp. 185-209.
- Andersen, S. H., 1979. Maglemosekultur. I: M. Rud, red., Arkæologisk Håndbog. Politikens Forlag, København, pp. 193-196.
- Belyaev, D. K., 1979. Destabilizing selection as a factor in domestication. *J. Hered.* 70: 301-308.
- Bökönyi, S., 1974. History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Akadémiai Kiado, Budapest. 597 pp.
- Clutton-Brock, J., 1981. Domesticated animals from early times. Heinemann/British Museum (Natural History). 208 pp.
- Degerbøl, M., 1944. Om tamsvinet og dets forekomst i de forhistoriske

- tider i Danmark. I: J. Jespersen, H. Clausen og H. Behnke (red.). Svinet, håndbog i svineavl og flæskeproduktion. pp. 9–25.
- Dettweiler, F., K. Müller og W. Pfeiler, 1924. Lehrbuch der Schweinezucht. Paul Parey, Berlin, XV + 918 pp.
- Ebbesen, Klaus, 1984. Stridsøksetid. Skalk 6: 18–27. Jelshøjvej 9, DK-8270 Højbjerg.
- Hatting, T., 1978. Lidsø, zoological remains from a neolithic settlement. I: The final TRB culture in Denmark, a settlement study, K. Davidsen (red.), Arkæologiske Studier, Institute of Prehistoric Archaeology, University of Copenhagen, 5: 193–207.
- Hatting, T., 1979. Svin. I: M. Rud (red.), Arkæologisk håndbog, Politikens Forlag, København, p. 275.
- Hyams, E., 1972. Animals in the service of man. 10,000 years of domestication. J. M. Dent & Sons, London. IX + 209 pp.
- Jensen, Poul, 1965. Arvens indflydelse på kuldstørrelse og kuldvægt hos grise af Dansk Landrace. Ugeskrift for Landmænd, 50: 819–825.
- Jørgensen, Erik, 1985. Brydningstid. Skalk 2: 3–8.
- Kelm, Hans, 1939. Zur Systematik der Wildschweine. Z. für Tierz. u. Züchtungsbiologie 43: 362–369.
- Lieberkind, I., 1964. Dyrenes Verden. Pattedyr I og II, Standard Forlaget, København. 1296 pp.
- Linton, R., 1955. The tree of culture. Alfred A. Knopf, New York. XV + 692 + XVI pp.
- Lush, J. L., 1945. Animal Breeding Plans. The Iowa State College Press, Ames, Iowa. VIII + 437 pp.
- Mellaart, J., 1961. De første landsby- og bysamfund. I: S. Piggott (red.): Kulturens kilder. Gyldendal, København. pp. 55–64.
- Meynhardt, H., 1982. Schwarzwild-report. Mein Leben unter Wildschweinen. J. Neumann-Neudamm. 219 pp.
- Nathusius, H. von, 1864. Vorstudien für Geschichte und Zucht der Haustiere zunächst an Schweineschädel. Wiegrandt und Hempel, Berlin. XIV + 186 pp.
- Opitz, G., 1958. Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns, III. Die Schweine des Laténe-Oppidums Manching. Aus dem Tieranatomischen Institut der Universität München, 40 pp.
- Phillips, R. W., og T. Y. Hsu, 1944. Chinese swine and their performance compared with modern and crosses between Chinese and modern breeds. J. Hered. 35: 365–379.
- Pira, A., 1909. Studien zur Geschichte der Schweinerassen, insbesondere derjenigen Schwedens. Zool. Jahrbücher, Band 10, Supplement.
- Protsch, R. og R. Berger, 1973. Earliest radiocarbon dates from domestic animals. Science, N. Y., 179: 235–239.
- Reed, C. A., 1984. The beginning of animal domestication. I: I. L. Ma-

- son (red.). Evolution of domesticated animals. Longman, London and New York. pp. 1-6.
- Rosenlund, K., 1984. Personlig meddelelse. Zoologisk Museum, Kvar-tærzoologisk Laboratorium, København.
- Rütimeyer, L., 1862. Die Fauna der Pfalbauten der Schweiz. N. Denkschr. Allg. Schweiz. ges. Naturw. 19: 1-248.
- Teichert, M., 1969a. Osteomotische Untersuchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. Kühn - Archiv, 83: 237-292.
- Teichert, M., 1969b. Agrar. Habil. Halle 1966: Osteomotische Unter-suchungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und früh-geschichtlicher Schweine. EAZ Ethnogr. - Archäol. Zeitschr. 10: 517-525.
- Teichert, M., 1969c. Zur Bedeutung der Schweinehaltung in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. EAZ Ethnogr. - Archäol. Zeitschr. 10: 543-546.
- Teichert, M. 1970a. Grössenveränderungen der Schweine vom Neolithikum bis zum Mittelalter. Arch. Tierzucht, 10: 229-240.
- Teichert, M. 1970b. Abstammung und Morphogenese vor- und früh-geschichtlicher Hausschweine. Arch. Tierzucht, 13: 507-523.
- Viborg, E., 1804. Vejledning til svinets behandling som husdyr. 1. ud-gave. København. VIII + 158 pp.
- Webb, A. J. og Wilmut, I., 1984. Pig breeding in China. Report on a vi-sit under the Memorandum of Understanding on Scientific and Technical Co-operation between the People's Republic of China and the United Kingdom, 16th February to 8th March 1984. Agricul-tural and Food Research Council, Animal Breeding Research Orga-nization, West Mains Road, Edinburgh, EH9 3JQ. 12 pp.
- Wu, J. S. og W.-C. Zhang, 1982. Genetic analysis of some Chinese breeds as a resource for world hog improvement. 2nd World Con-gress on Genetics applied to Livestock Production. Madrid, 4th - 8th October 1982. VIII: 593-600, Editorial Garsi, Madrid-28.
- Zeuner, F. E., 1963. A history of domesticated animals. Hutchinson, London, 559 pp.
- Zhong, X., 1976. Etude sur l'originale de la domestication du porc en Chine basée sur des ossements et des statuettes mis a jour á Hemudu. Vestiges culturels (fransk oversættelse) 8: 24-26.

Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede

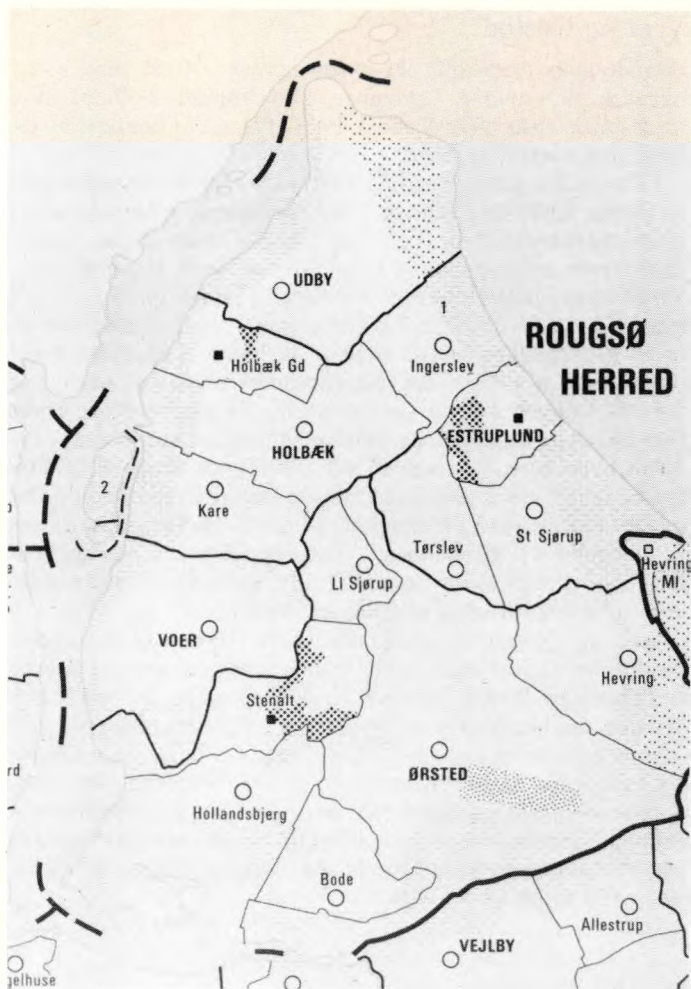
En studie i vider og vedtægter

Af Birgit Løgstrup

Der er en stærk forskningstradition i Danmark bag beskrivelsen af forholdene på landet som relationen herremand og fæstebonde. Da godsejeren både var offentlig administrator og privat arbejdsgiver p.g.a. ejendomsretten til landsbyens gårde og huse, var der også mange linier og forbindelsestråde mellem fæstebønder og godsejer. Ved at fokusere på deres forhold siges der noget centralt om forholdene på landet før landboreformerne.

Men under dette net eksisterede et fællesskab mellem bønderne, uanset hvilken godsejer de var fæstere under. Dette landsbyfællesskab varetog en række fællesopgaver i landsbyen med driften af landsbyens jord som det væsentligste. I hvor stor udstrækning dette også i praksis skete uden indblanding fra godsejeren er et af de spørgsmål, der skal søges besvaret i denne undersøgelse. Landsbyfællesskabet går langt tilbage i Danmarks historie. Men de første nedskrevne regler – eller vider og vedtægter som de kaldes – for landsbystyret kendes i Danmark først fra 1492. Det, der interesserer os i denne sammenhæng, er reglerne, som de så ud i det 18. århundrede, eksemplificeret ved de to landsbyer Ørsted og Voer under Stenalt gods i Rougsø herred i Randers Amt.

Birgit Løgstrup, f. 1941, arkivar dr.phil., Landsarkivet i Viborg. Har skrevet: *Dommer og administrator* (1982), *Jorddrot og offentlig administrator* (1983) (disp.) *Fra tvang til forsorg. Viborg Amts forsøgshjem 1882–1982*. (1984) og diverse artikler. I *Bol og By: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72*, nr. 8 (1974) og *Den bortforpagtede statsmagt, Godsejeren som offentlig administrator i det 18. årh.*, 1985:1.

Voer og Ørsted sogne – med Stenalt gods- i Rougsø herred, Randers amt. Det konstruerede ejerlavskort på grundlag af matriklen 1682/3. Foto af Ejvind Rasmussen efter Karl-Erik Frandsen: Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. (1984).

Voer og Ørsted

Stenalt gods ejede alle 24 gårde i Voer – hver med et tiliggende på 8 tønder, 7 skæpper, 2 fjerdingkar, 2 album, altså store gårde efter jyske forhold. På 8 af dem var der også to fæstere iflg. matriklen 1688.

I Ørsted by ejede Stenalt i 1688 kun 7 ud af 30 gårde med forskellig jordtilliggende og 4 bol (smågårde med omkring 1 tønde hartkorn). Holbækgård i Holbæk sogn ejede også 7 gårde, men på 2 af dem var der flere beboere. Hevringholm i Vivild sogn ejede 10 gårde, de to største med 2 beboere, og 2 huse. Så var der endelig 2 gårde i byen, som ikke hørte under noget gods, men ejedes af private, som havde fæstet dem bort.¹

I midten af 1700-tallet var ejendomsforholdene ændret en del i de to byer. I 1769 var der stadig 24 gårde i Voer under Stenalt, men de havde et mindre tilliggende, kun 6 – 2 – 0 – 41/48 hver, men til gengæld var der blevet plads til 11 husmænd med hver 2 skæpper 1 album jord. I Ørsted havde Stenalt i 1771 20 gårde, Holbækgård kun 1², Hevringholm havde til gengæld 11 gårde, mens Estruplund i det nærliggende Estruplund sogn ejede 1 gård, Frijsenvold et bol og endelig var der en fæstegård uden godstilhørsforhold.³

Voer og Ørsted havde således helt forskellige ejendomsstrukturer: Den mindre landsby Voer ejedes af samme gods og den større by Ørsted havde 6 forskellige ejere. Dette fik indflydelse på bøndernes afgiftsforhold. I Voer ydede de alle samme afgifter til godset: 5 rigsdaler og 32 skilling i landgilde fra hver gård og en hoveribyrd på 3 arbejdsdage om ugen undtagen i sæde og høsttiden, hvor det var 6–7 dagsværk. I Ørsted svingede landgilden mellem 5 og 10 rigsdaler, ligesom hoveriet svingede fra en byrde som Voerbøndernes, til en afløsningssum på 10–14 rigsdaler.⁴

Befolkningen i Voer og Ørsted

Vi ved først eksakt fra folketællingen i 1787, hvem der levede i Voer og Ørsted. I Voer var der i alt 237 personer fordelt på 69 familier eller husstande. Det var en sognepræst, en degn og skoleholder, en møller, 25 bønder og gårdbeboere⁴, 10 husmænd og 31 inderster, d.v.s., de boede til leje hos andre i byen.

I Ørsted er billedet langt mere broget. Der var i 1787 451 personer fordelt på 105 husstande. Der var for det første hovedgårdens folk. Stenalts ejer boede ikke i Ørsted i 1787, men på sit andet gods Giesegård på Sjælland. Men tilbage på Stenalts var forvalter, forpagter, hollænderiforpagter og en skovfoged foruden gårdens øvrige tjenestefolk. Så fulgte i selve byen provsten og sognepræsten, 1 sognedegn, 1 skoleholder, 33 bønder og boelsmænd, 34 husmænd. 6 inderster og 20 familier anførtes at leve af almisse og tiggeri (de skal formentlig henføres under indersterne) og 5 levede af aftægt eller pension. Endelig havde byen en jordemoder og to hyrder.

Vider og vedtægter

Fra Voer kendes en vide fra 1707 og to fra henholdsvis 1770 og 1772. I 1728 fik Ørsted en ny vide, som er bygget over en helt anden læst end den fra Voer i 1707 og virker langt mere genarbejdet og systematisk. I 1770 blev Ørsted viden skrevet af i Voer og fik de 24 bønders underskrift. Ifølge den kopi, der er bevaret i godsarkivet, blev den aldrig underskrevet af gods-ejeren som 1728 viden for Ørsted. Derimod blev der allerede i 1772 udarbejdet en ny vide, hvor det bevarede eksemplar hverken er underskrevet af fæstebønder eller godsejer. Men foran har godsforvalteren skrevet: »Denne vide kan Voer mændene betjene sig af de første tre år«.

Indholdsmæssigt er den meget lig udgaven fra 1770, men der er dog enkelte interessante ændringer. Metodisk betyder det, at vi kan gå ud fra, at der bag ændringerne fra 1770 til 1772 ligger en bevidst stillingtagen til fællesskabets problemer. Kun Voer udgaven 1707 er trykt i den store seksbinds udgave af Danske Vider og Vedtægter fra 1908–20. De tre andre findes i Stenalts godsarkiv.⁵

Lovgrundlag

Kong Christian den femtes Danske Lov fra 1683 påbød vel ikke, at der skulle være en vedtægt for hver landsby. Men den forudsætter, at en sådan eksisterede. I 3. bog, 13. kapitel, 31. artikel fastslås det i forbindelse med hegn og gærder, at »alle

skulle holde vedtægt«. For så vidt stillede rigsloven sig her bag landsbyfællesskabet og påbød, at dets love og vedtægter skulle overholdes. Men der blev intet sagt om disse vedtægters form og indhold. Det var overladt til gammel sædvane, som var en stærk kraft i ældre tids administrative praksis.

I 1735 klagede herredsfogeden i Hvidding herred over en række uheldige følger af oprettelsen af et særligt Riberhus birk, hvorved flere landsbyer var blevet delt mellem de to retsdistrikter. Deraf var opstået uenighed om vider og vedtægterne i disse byer. Danske Kancelli befalede derfor som noget helt ekstraordinært, at vider og vedtægter fra de pågældende delte byer skulle indsendes til godkendelse både hos amtmanden over Riberhus og kollegaen i Haderslevhus amt. Men kancelliet gjorde udtrykkeligt opmærksom på, at dette ikke skulle være normal praksis. Bestemmelsen i Danske Lov var tilstrækkelig autorisation – eller med moderne sprogbrug tilstrækkelig hjemmel for videbrevene, fastslog kancelliet i rekskript af 12. august 1735.⁶

Hvem var ophavsmand til vedtægterne for landsbyselvstyret?

Bag de nedskrevne eksemplarer af de bevarede vider og vedtægter ligger der formentlig en mundtlig tradition, som vi ikke kender. Men som indledning til den først kendte vedtægt for Voer fra 1707 siges det tydeligt, at herskabet til Stenalt har ladet posterne anbefale for at forbedre Voer bymænds grande og videbog. Derefter er vedtægten vedtaget af alle bymænd. Godsejeren har altså formuleret posterne og ladet dem nedskrive. Det var heller ikke at forvente, at bønderne selv ville have været i stand til på denne meget gennemførte måde at formulere paragrafferne. De senere vedtægter for Voer og Ørsted henviser ikke til godsejeren som ophavsmand. Tværtimod siges det, at

»vi underskrevne der i Ørsted/Voer by ere boendes, og udi dens grund ager og eng til brugelighed ere particiferede, indbyrdes og endrægtigen med hinanden forfattet og samtykt disse følgende poster.«

Tilsyneladende har godsejeren ikke deltaget heri. Tværtimod siges det i sidste paragraf, at bymændene »vil have vores kære husbond allerydmygst ombedet, at han denne vor videbog – vil gunstigst approbere«, når den først er underskrevet af bymændene og sognepræsten. Men det siges udtrykkeligt i § 69, at skulle bymændene vedtage en ændring af de foreliggende poster, så skulle det indstilles til godsejerens godkendelse. Formodningen må derfor – i hvert fald i det 18. århundrede – tale for, at godsledelsen har været aktiv i udformningen af vedtægterne.

Driftsfællesskab

Når det var så afgørende for en landsby at have faste vedtægter for de interne funktioner, skyldtes det først og fremmest driftsfællesskabet omkring byens jordtilliggende. De kunne ejes af én godsejer som i landsbyen Voer eller af flere som i Ørsted. Men uanset ejendomsret blev brugsretten udøvet i fællesskab af fæstere med jordtilliggende, ligesom selvejerbonden optrådte på linie med fæsterne i denne sammenhæng. Bymarken var rebet d.v.s. fordelt mellem fæsterne, så de alle havde en lod i hver af byens vange i forhold til det hartkorn, de havde fæstet og som igen svarede til opmålingen og vurderingen i matriklen af 1688.

Men beslutningerne om driften blev taget på bystævnet eller grandestævnet, som det også kaldtes.

Uden om den dyrkede jord lå de store overdrev (udyrkede arealer), som hørte til byen alene eller blev udnyttet i fællesskab med andre byer. Hvorledes kvægets græsning foregik på disse overdrev og på byens marker mellem afgrøderne, var centrale emner for landsbyvedtægterne og grandestavnets beslutninger. For at det fælles arbejde med markdrift og kvægavl kunne lykkes, måtte der være faste regler for arbejdet. Det var måske næsten lige så nødvendigt, at det var fastsat, hvorledes beslutningerne blev truffet i de tilfælde, hvor viden og vedtægten ikke indeholdt retningslinier for arbejdet.

Også landsbyens ydre ressourcer i tørvemoser og krat krævede reguleringer for at dække landsbyens behov længst muligt. Dybest set handler landsbyens vedtægter om fællesskabets udnyttelse af de givne naturressourcer, som godsejeren

havde ejendomsretten til, men hvor brugsretten var overladt til den enkelte landsbybeboer, som udnyttede den i fællesskab med sine naboer eller grander, som de kaldtes. Kernen i viden og vedtægterne var således drifts- og arbejdsfællesskabet, men som indledning til viderne for Voer og Ørsted fandtes en række vigtige og interessante bestemmelser om kirke, skole og almisse, som ikke skal behandles i denne sammenhæng.

Hvem var granderne

Hvem deltog i grandestævnet og havde ret og pligt til at træffe beslutninger om landsbyens ressourcer? Det er præcist defineret § 11 og 12 i Voer og Ørsteds vedtægt:

»Alle og enhver, som have rebdræt jord her på marken, skal betimeligen indfinde sig ved grandelaugets sædvanlige forsamling, for at høre og svare til hvis dem angår, eller de kan blive tilspurgt om, såfremt de ikke have lovlig forfald.«

D.v.s. alle med brugsret til jord – uanset om de var selvejere eller fæstere havde mødepligt på grandestævnet. Sognepræsten var for så vidt medlem af grandestævnet, som også hans landbrugsbedrift var omfattet af bestemmelserne truffet her. Han mødte formentlig ikke selv op, men har sendt sin avlskarl i stedet. Det var således ikke en demokratisk forsamling i moderne forstand, idet kun det øverste lag i landsbysamfundet tog del i ledelsen. Udelukket var således for det første alle unge, karle og piger, som undertiden kunne være organiseret i særlige ungdomslag med det formål at holde gilder og fester for de unge. Udelukket var også alle husmænd, som imidlertid havde interesse i udnyttelsen af græsningsarealer og andre naturressourcer som tørv og gjærdsel til brænde. Da der blev knaphed på ressourcerne i det 18. århundrede, efterhånden som befolkningspresset steg, skulle det vise sig katastrofalt for husmændene, at de var udelukket fra beslutningsprocessen på dette for dem så vigtige felt. Inderster, der sad til leje, var naturligvis heller ikke med.

Kvinder var også udelukkede fra grandestævne. Det er dog et spørgsmål, hvorledes det forholdt sig for en enke, der sad som fæster på en gård. Formodentlig har hun sendt en repræ-

sentant – et visse bud – som det hedder, ligesom i andre tilfælde hvor fæsteren selv var forhindret. Men når der skulle afgives en forpligtende underskrift fra den fæstegård, en enke sad på, var det hende, der måtte skrive under. Blandt de 24 navne under Voer vedtægten fra 1770 findes også Jens Molses enke. Da vedtægten kun er bevaret i kopi, kan vi desværre ikke se, hvorledes hun har skrevet under. Men formentlig har det været med forbogstaver som almindeligt blandt bønder.

I 16. – 17. århundrede har der formentlig været en sådan balance mellem de sociale grupper i landsbysamfundet, at den enkelte person i sit liv gennemløb alle stadier. Efter barndommen trådte han ind i de unges gruppe, fortsatte til husmændenes og videre til gårdmændenes gruppe, som indebar deltagelse i grandestævnet. Den forlod han igen, når han gik på aftægt og måske blev inderste. Måske var forløbet ikke så skematisk, men der var en udpræget bevægelighed mellem grupperne. Den stærke befolkningstilvækst i sidste halvdel af 18. århundrede betød en mere permanent tilknytning til husmandsstanden. Nok kunne en husmand blive gårdfæster og omvendt en gårdfæster fæstehusmand. Men husmands- og håndværkerstanden var ikke længere et gennemgangsled i en livscyklus.

Selvom ikke alle disse grupper tog del i beslutningerne, kunne de udmærket blive idømt bøde af grandestævnet, hvis de overtrådte de politimæssige forskrifter i viden.

Tid og sted for grandestævnet

Grandestævnet blev holdt på et bestemt sted i byen. Vi ved ikke, hvor det har været i Voer eller Ørsted, men fra en række sager for Skast herredsting fremgår det, f.eks. at grandestævnet i Øse blev holdt ved kirkegårdsdiget. I Giesing var granderne forsamlet ved Christian Christensens gård, »som de plejer at holde vide«.⁷

Heller ikke fra Voer og Ørsted ved vi, hvornår der blev holdt grandestævner. Men fra en række andre steder ved vi, at det normalt skete om søndagen.⁸ Fra en række indberetninger fra 1773 om overholdelse af helligdagsforordningen, der er bevarede fra Viborg Stift, fremgår, at grandestævnerne om sommeren blev afholdt udendørs, om vinteren på kroen. Ifølge pa-

stor Obel i Gudum lød varslet til grandestævnet med et råb uden for kirken: »I skal til stævne, når I får lagt kjolen«. ⁹

Der kunne også holdes ekstraordinært stævne. Da gik oldermanden rundt og tudede i byhornet eller sendte en budstikke fra gård til gård.

Valg af oldermand

Ledelsen af bystævnet og dermed alle byens fælles anliggender var overdraget oldermanden, en af byens mænd. Om valget af ham siger vedtægten for Voer §6:

»Det skal med oldermandens og de otte mænds udnævnelse og beskikkelse forholdes som sædvanligt, nemlig at det hvert år Philippi Jacobi dag (1. maj) dertil skal udnævnes nye mænd og det efter rigtig omgang, så at ingen derfra befries, når touren kommer til dem, men vedbliver det året omkring.«

Der er altså ikke tale om valg i moderne forstand, men hvervet gik på omgang mellem alle grander eller berettigede til at deltage i bylaget. I vedtægten defineres begrebet ret omgang ikke. I andre vedtægter præciseres det, at det betød gårdenes rækkefølge i byen ret om efter solens gang.

Denne metode var indbegrebet af bymændenes opfattelse af en retfærdig fordeling. Et års tid efter Chr. Seefeld til Stenalt havde købt Voer kirke i 1679, blev der foretaget en fordeling af stolestaderne i kirken mellem sognebørnene i overværelse af godsforvalteren. Det blev højtidelig noteret op, hvem der skulle sidde hvor i kirken, startende med den øverste stol, der var reserveret kammerjunkerenes folk. Men neden under fordelingen er det noteret, at bønderne ikke var tilfredse med fordelingen, men i stedet søgte stolestade, som gårdene lå rundt om i byen. Igen skal dette kun forståes som en ligestilling

Et byhorn, hvor de skiftende oldermænd har indskåret deres forbogstaver og årstallet for deres tiltræden, det ældste 1720 og det yngste 1830. Hjemstedet er ukendt. Foto af Ejvind Rasmussen efter Axel Steensberg: Daglig liv i Danmark 1720–1790. (1971).

blandt bønderne i byen. For husmændene skulle, uanset hvor de boede, placeres nederst i kirken efter gårdmændene, men indbyrdes i samme rækkefølge som deres huse lå i byen.¹⁰

I Voer og Ørsted var udnævnelsen af oldermanden iflg. vedtægterne helt overladt til granderne. Men der findes vider, hvor godsejeren var stærkt impliceret i processen. I Høgsted sogn, Børglum herred, havde godsejeren iflg. vedtægten fra 1685 veto mod udnævnelsen.

Godsejeren kunne dog heller ikke her sætte en anden ind efter forgodtbefindende, men måtte have grandernes billigelse. Det er i øvrigt interessant, at i Høgsted slår opdelingen mellem flere godser igennem i denne paragraf om oldermandsvalg. Godsejeren kunne naturligvis kun protestere mod udnævnelsen af en af sine egne bønder. Og den, der skulle træde i stedet, måtte være fra samme gods.¹¹ I Ørsteds vedtægt er det ikke muligt på samme måde at se den opdeling på flere godser, der som tidligere omtalt var så udpræget i denne by.

Beslutningsproces

Danske Lov pålagde landsbyboerne at vise lydighed mod landsbyens vide og vedtægt. Samme lydighed indprentes vedtægterne igennem paragraf for paragraf. I vedtægten for Voer og Ørsted siges intet om, hvorledes beslutningerne skulle træffes – bortset fra at indkaldelsen til ekstraordinært stævne skulle ske med de fleste stemmer. Professor Poul Meyer mener i sin disputats »Danske bylag«, at grandestævnets beslutning i almindelighed er blevet truffet ved enstemmighed. Ikke sådan at forstå, at der ikke kunne træffes beslutninger, hvis ikke alle var enige. Men mindretallet rettede sig efter flertallet og underskrev også en beslutning, som det havde argumenteret imod.¹²

Hvis mindretallet ikke ville bøje sig, skulle oldermanden iflg. Voer og Ørsteds vider §§64 og 65 forelægge uenigheden for godsejeren eller godsforvalteren med »omstændelig forklaring«. Synspunkterne skulle lægges frem med oplysning om, hvor mange der støttede det ene og hvor mange det andet. Så lå afgørelsen suverænt hos godsejeren, og de stridende parter burde være fornøjede med hans afgørelse, som det siges.

I efteråret 1762 diskuterede gårdmændene i Voer en æn-

dring af markdriften. Hidtil havde de haft én alsædemark, der blev gødet og dyrket hvert år, 3 marker i væng, hvoraf en blev gødet, og 3 marker i hvile eller udlagt til græsning. Nu ønskede en del af gårdmændene at inddrage alsædemarken, den østre væng, i almindelig omgang, således at 4 marker blev besået og 3 hvilede. Det havde den fordel, at kun en mark skulle gødes. Hidtil var det meste af den til rådighed stående gødning blevet anvendt på alsædemarken. Der var uenighed om sagen på grandestævnet. Den blev derfor forelagt godsforvalteren, som først måtte indhente godsejerens samtykke. Derefter kom godsforvalteren selv til stede på Voer bys grandestævne den 12. september 1762. Det lykkedes ham her at få tilvejebragt et flertal for reformen, men som en indrømmelse til mindretallet skulle det mindre stykke af den østre væng nærmest byen fortsat benyttes til alsædevang. Der blev opsat et dokument om ændringen på samme grandestævne – formentlig af godsforvalteren (han har i hvert fald skrevet kopien i godsarkivet). Det skulle iflg. sin ordlyd underskrives af samtlige grander og sognepræsten i byen. Det er ikke tilfældet på den bevarede kopi, men kan godt være sket på originalen, som formentlig er forblevet hos oldermanden.

Trods forvalterens mægling var der atter uro året efter. Godsforvalteren forelagde sagen for godsejeren, som i sit svar den 16. september 1763 påbød godsforvalteren at »være nidkær derfor, og sætte de trodsige til rette, som løber med dårlig snak, at ville hindre det, som er vedtaget«. ¹³

Næste forår var det galt igen. Nogle af bymændene fra Voer mødte atter op hos forvalteren. Denne udbad sig påny »günstige herskabsresolution til bekendtgørelse i Voer«. Det fremgår ikke, hvorledes det videre gik med driftsomlægningen. Men det fremgår tydeligt af sagen, at godset var inddraget i grandernes beslutningsproces. Forvalteren kunne endda selv være til stede på grandestævnet.

Dette var imidlertid ikke tilstrækkeligt til at skabe enighed. I vedtægten siges det, at godsejeren i så tilfælde havde sine egne straffemidler, men hvilke uddybes ikke nærmere. Den yderste konsekvens ville være fæstets fortabelse, altså ud-sætning af den fæstegård, som betingede adgangen til grandestævnet. I vedtægten for Kippinge i Maribo amt fra ca. 1750 siges det direkte om en forsømmelig oldermand: »Han skal have sit fæste forbrudt«. ¹⁴ Det var i godsejerens interesse, at

landsbyfællesskabet fungerede. Derfor satte han sit eget magtapparat bag dets afgørelser. Men hvor meget det gavnede i landsbyens interne relationer, kan man ikke mindst på baggrund af sagen om driftsomlægningen i Voer have sine tvivl om.

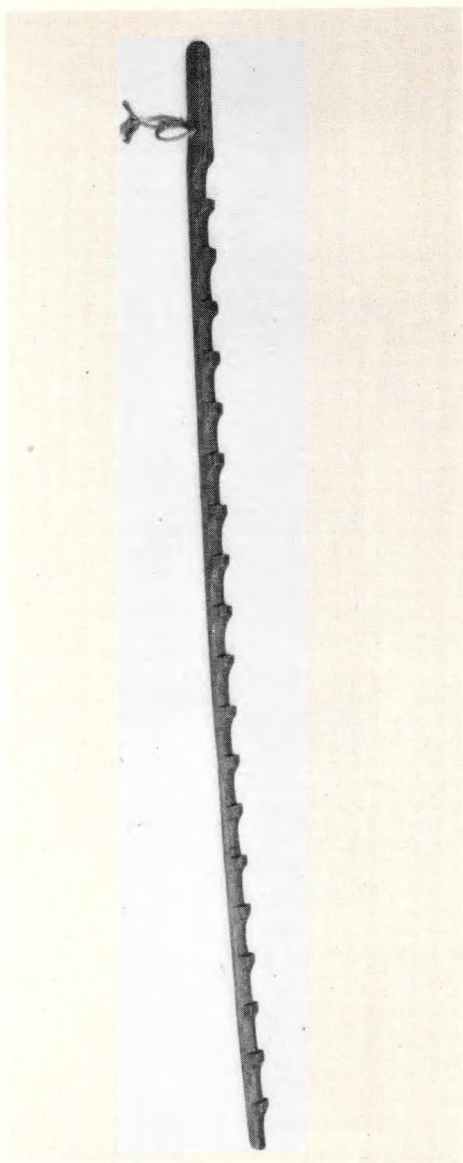
Måske er det også efter erfaringerne herfra, at Voer bymænd i 1788 pålagde den bonde, der evt. ville frafalde den enstemmige beslutning om udskiftning, en mulkt på 10 rigsdaler. Det ved vi, fordi godsforvalteren indberettede til godsejeren, at samtlige beboere i Voer havde været oppe hos ham for at bede om udskiftning. De meddelte ham vedtagelsen om mulkten som bevis på, at de absolut var indstillet på at fastholde beslutningen. 10 rigsdaler var en høj bøde, der svarede til to års landgilde.

Grandestævnets relation til herredstinget

Der er mange eksempler på, at det offentlige retsvæsen blev anvendt til at bøje de genstridige under fællesskabets love. Det påbydes i Voer og Ørstedes vedtægter § 63, at ingen må kalde hinanden til tinge for nogle små deres gårde og hartkorn uvedkommende sager, førend sagen har været forelagt oldermændene. Her placeres grandestævnet som en domstol under herredstinget, der var den almindelige første instans i det danske retssystem. De danske tingbøger vrirler også med sager om grandestævner og deres vider og vedtægter. De fleste sager angår ganske vist tinglæsning af nye vedtægtsbestemmelser. Men der er også blevet behandlet sager på tinge, hvor grandestævnet har måttet give op over for en genstridig grande – og altså ikke har ønsket at inddrage godsejeren, eller denne som i den følgende sag selv har tiltalt den genstridige for herredstinget. I 1637 tiltalte ridefogeden på godsejer Albrecht Scheels vegne en af godsets bønder for Skast herredsting. Bonden Jørgen Jensen fra Giesing havde frarøvet Niels Poulsen videstokken, d.v.s. den stok hvor hver mands bøder til grandestævnet var indskåret. Det siges om Niels Poulsen, at han var betroet videstokken af samtlige bymænd. Han var altså byens oldermænd. Når videstokken var fjernet, var samtidig regnskabet med bymændenes forseelser forsvundet.

Tingsvidnet fastslår da også, at handlingen var begået i pro-

Videstok eller taljestok fra Oldrup i Hundslund sogn, Århus amt. Den er forsynet med håndtag og udskæringer og fungerede som regnskabsbog for bylauget. Stokken er 111,3 cm lang. Foto fra Odder og omegens museum, hvor stokken opbevares.

Udsnit af videstokken fra Oldrup. Hver grande eller laugsmedlem havde sit stykke af stokken, og hvis han overtrådte laugets love, fik han et rids i sit stykke. Når året var til ende og regnskabet blev gjort op, måtte enhver betale sine bøder efter det antal ridser, der var på stokken. På denne stok er der plads til tyve personer. Foto Odder og omegns museum.

test mod de bøder, som Jørgen Jensen ikke ville betale. Det var en forulempelse ikke alene af oldermanden, men af hele bysamfundet. Denne alvorlige situation kunne grandestævnet ikke klare med egne magtmidler, men henvendte sig til gods-ejeren. Denne har så ført sagen for det almindelige herredsting. Jørgen Jensen accepterede dette, og gav sig i sin husbonds egen minde og ret, som det noteres i tingbogen. Hvilke konsekvenser sagen fik for ham ses ikke.¹⁵ De bevarede sager viser, at de almindelige domstole har accepteret grandestævnet kompetence og har benyttet deres egen myndighed til at understøtte grandestævnet.

På grandestævne

Mens vi som omtalt har bevaret en række vider og vedtægter, findes der kun få optegnelser om forhandlingerne på grandestævnerne. Vi ved ikke, om der er blevet nedskrevet referater af forhandlingerne eller blot af beslutningerne. Hvem skulle gøre det? Vi ved meget lidt om bøndernes boglige for-måen i det 18. århundrede. Et egentligt skolevæsen blev først pålagt godsejerne at etablere i 1739, hvor det på ryttergodset var sket allerede i 1721. I Ørsted havde Stenalt allerede et par år før 1739 knyttet en skolelærer til det nyoprettede hospital, der svarede til en fattigstiftelse. Her ved vi, at skolelæreren i 1738 ved en fælles overenskomst mellem granderne fik tillagt 2 tønder byg af byens videkasse »for at assistere oldermanden med regning og skriven, når denne forretning forefalder«.¹⁶

I vedtægten for Voer 1707 fastsættes det, at sognets degn skal holde regnskab med bødepålæggene og indføre det i den dertil forordnede bog. Lønnen herfor var 4 skæpper byg.

Men der er ikke bevaret forhandlingsprotokoller fra hverken Voer eller Ørsted grandestævne. Vi kan derimod som tidligere anført finde kopier af grandernes vedtagelser i godsarkivet.

Hvordan foregik det sociale samvær på grandestævnet? Præsten i Voer, H. P. Plesner, klagede i 1783 til godsejeren på Stenalt over, at der blev drukket alt for meget på bystævnet.¹⁷ I vedtægten for Voer stod der tydeligt i §10:

»Om nogle på grandestedet, kirkevej, gildelaug eller anden

sømmelig forretning eller forsamling enten befindes i druk-
kenskab, eller ypper trætte, eller lader høre skjælden, ban-
den, løgn, truen eller anden ulyd, eller også sådanne steder
og i sådanne forsamlinger fører gevær med, betale til byens
vide hver gang 8 skilling«.

Men de mange bøder, der blev inddrevet og betalt på gran-
destævne, var en fristelse. Nok stod der utallige steder i ved-
tægten, at pengene skulle anvendes til byens nytte. Men hvad
var byens nytte? For pastor Plesner så sagen således ud:

»Endog den mand, som i fjor kom til Jens Hansens gård, har
selv beklaget hos mig, at sligt (d.v.s. drikkeriet) ikke blev
hemmet her lige så vel som på andre godser. Thi foruden
det, at vide eller mulkt penge, som han ønskede måtte blive
anvendt til byens nytte, blev opdrukken, har han sagt mig,
at han for sin part måtte desuden i fjor skyde en rigsdaler til,
skønt han neppe var her den halve sommer. En skikkelig
mand er på sådan måde let forført til liderlighed, thi der
drikkes på hans regning ligeså vel som på de andres, og hvi
skulle han så ikke drikke med? Den både mod lov og videbog
stridende skik, ... er vist årsag til både at mange bliver lider-
lige og til meget andet ondt for byen.«

Det var en alvorlig anklage mod byens styre. Men præst og by-
mænd var da også på kant med hinanden i Voer. Da pastor
Plesners formål med at sende dette brev til godsejeren var at
få byen udskiftet, var han ikke interesseret i at fremstille
landsbyfællesskabet fra den mest fordelagtige side.

Måske var bymændene i Voer mere drikfældige end andre
steder? Men en tilsvarende anklage mod forholdene på andre
bystævner træffes flere steder. Klager til retsvæsenet over
uretfærdige bøder pålagt af grandestævnerne ledsages af en
næsten fast formel om, at pengene er blevet drukket op på by-
stævne. Præsterne fik i 1772 som tidligere omtalt pålagt at fo-
retage indberetning om overholdelse af helligdagsforordnin-
gerne. I indberetningerne fra Viborg stift klages der også over
det alvorlige drikkeri på grandestævnerne, der som tidligere
omtalt afholdtes om søndagen og derfor faldt ind under emnet
for indberetningen.

»Den uskik, hvor bymændene om søndagen efter prædiken holde stævne eller møde, i henseende til deres bys vedtægter eller anden indbyrdes overlæg. Ved samme lejlighed gøre de sig et drikkelag, hvorudi de i blandt dem, som elske for meget stærk drik, overvælde sig og blive drukne og tilbringe så sabbattens øvrige del med sværmen og Guds fortørnelse.«

Sådan fortsætter en række præster helt på pastor Plesners melodi. Men pastor Mørch i Gjerding forsøgte at se sagen fra bondens side også. Vel fandt han det beklageligt, at der afholdtes grandestævner om søndagen. Men hvornår skulle de ellers afholdes? Det krævede, at der blev påbudt en anden ugedag hertil. Og så måtte godsejerne ikke tilsige til hoveri på denne ugedag iflg. pastor Mørchs forslag.¹⁸

Man ønskede ikke at forbyde grandestævnerne, dertil havde de alt for central en placering i bøndernes dyrkningsfællesskab.

Dyrkningsfællesskab

Baggrunden for de detaljerede videbestemmelser var dyrkningsfællesskabet i landsbyen, som alle med brugsret til jorden deltog i uanset ejendomsforhold i øvrigt. Alligevel siges der intet i vedtægten for Voer og Ørsted om landsbyens driftsform. Det har været så selvfølgelig for alle, at det blev anset for overflødigt at fastslå, hvilket sædskifte der skulle følges. Men da Ørsted by i 1739 tog beslutning om en ny driftsform, blev den højtideligt nedskrevet.

Der havde hidtil været tre vange i rotation i Ørsted (Bovang, Tingvang og Hevringvang), hvor de to blev dyrket, mens den tredie hvilede. Desuden blev resten drevet i en egen rotation med 4 års brug og 4 års hvile. Efter det nye omdriftssystem skulle de tre vange hver deles i to, således at der blev seks vange fordelt med 3 års brug og 3 års hvile. Forinden var der taget en vang fra Bovangen til årlig dyrkning. Heden blev fortsat dyrket efter sit eget system. Hovedsystemet var således en 6 vangs omdrift med 3 års hvile og 3 års dyrkning. Ved siden af eksisterede to andre systemer: Den årlige dyrkning af 1/3 af Bovangen, formentlig den del, der lå nærmest byen og derfor var blevet gødet stærkest gennem årene. Og så hedejorden,

som formentlig var senest opdyrket og fulgte et sædeskifte, der var almindelig anvendt på mager jord.

Bønderne havde enstemmigt vedtaget den nye driftsform. Derefter blev et udvalg på 8 mænd, fire fra Stenalt og fire fra Hevringholm, de to største lodsejere i Ørsted, udvalgt til at forestille vedtægten for godsejerne. Vedtagelsesdokumentet – en afskrift heraf ligger i Stenalts godsarkiv – skulle gælde som foreløbigt bevis, indtil »et formeligt instrument derover kan blive forfattet«. Det var underskrevet af de otte mænd i udvalget. Siden er dyrkningsaftalen formentlig blevet tinglyst – i hvert fald henvises der i det endelige dokument fra 21. november 1740 til »de ergangne domme om markens brug og hvile«.

Hvilken rolle spillede godsejeren i driftsomlægningen? Den er først blevet forelagt ham efter vedtagelsen iflg. formuleringen i det foreløbige dokument. I dokumentet fra 1740 med samtlige bønders underskrifter omtales vedtægten som den »efter vores herskab og forsvars befaling og vilje den derover enstemmige vedtægt«. Intet i første dokument fra 1739 tydede på herskabets indgriben, men det var vigtigt for landsbyen at fremhæve lodsejernes sanktion. Kun en af lodsejernerne underskrev dokumentet den 24. november, og det skete udtrykkeligt på hans fæstebondes vegne. Derimod blev det ikke underskrevet af de andre lodsejere i byen, men alene af de 24 bønder, som besad brugsretten til jorden. Derimod har det sammensatte ejerforhold i Ørsted nødvendiggjort en særlig omstændelig procedure med inddragelse af den offentlige tinglysning.¹⁹

Dyrkningstvang

Dyrkningsfællesskab betød dyrkningstvang for alle deltagere. Der er ikke overleveret klagesager eller lignende til belysning af, hvorledes det nye dyrkningssystem i Ørsted fungerede. Det naturlige spørgsmål for os er, om fællesskabet lagde snærende bånd på den enkeltes udfoldelsesmuligheder?

Fra de jyske ryttergodser er der bevaret nogle sager, som kan give et svar på det stillede spørgsmål. I Merring under det 4. jyske regiments distrikt i Hatting herred havde en enke-kone i den periode, hun sad alene på fæstegården, ladet så en skæppe byg i det fald, der tilhørte hende i den fælles mark. De øvrige grander havde sået blandsæd i deres fald i samme

mark. For denne forseelse havde de idømt hende en bøde og derefter frapantet hende en messingkedel. Da hun blev gift igen, klagede den nye mand i 1703 til regimentsskriveren, der på ryttergodset svarede til godsforvalteren på det almindelige proprietærgods. Fæsterens argumentation gik ikke på den ubetydelige forskel fra helheden, om afgrøden i en strimmel af den fælles ager var byg eller blandsæd. Nej, han fremhævede hendes særlige situation som enke og dermed hendes ringere viden om fællesdriften. Regimentsskriveren gik ind for, at messingkedlen skulle leveres tilbage uden indløsningsgebyr. Men det ville bymændene ikke bøje sig for, da det ville være et indgreb i bystævnets anliggender og en tilsidesættelse af en fælles beslutning. Det lykkedes sessionen – svarende til godsejeren på det private gods – at stifte forlig mellem parterne. Sessionsprotokollen oplyser ikke på hvilke betingelser, men formentlig er bøden eller indløsningssummen for kedlen blevet nedsat, så ingen af parterne tabte ansigt ved forliget. Det var vigtigt for grandestævnet at opretholde de fælles beslutninger, som den enkeltes særinteresser måtte bøje sig for.²⁰

Anderledes forholdt det sig, hvor grandestævnet havde vedtaget en forandring i det vedtagne dyrkningssystem, og nogle få ikke ville bøje sig for den fælles beslutning, men klagede til regimentsskriveren over, at deres interesser var gået for nær. I 1743 havde Lejrskov bymænd under Koldinghus rytterdistrikt besluttet at opdyrke et stykke hede og lægge den til deres nye vang ved Lejrskov kirke for at forbedre højbjergningen. Også sognepræsten, Henrik Morville, støttede beslutningen for sin præstegårds andel i fællesskabet. Men de to beboere Peder Jepsen og Mads Pedersen, fra enestegården, Asbøllgård, var imod nyopdyrkningen. De havde kun 2 otting jord i fællig på Lejrskov bymark, og i forhold hertil havde de græsningsret på den fælles hede for 8 høveder, 4 heste og får i snesetal. Derudover betalte de 3 rigsdaler for 44 – 48 høveders græsning, så de var på ingen måde interesseret i en udvidelse af det dyrkede areal på fællesgræsningens bekostning. Derfor protesterede de mod indhegningen og mod ændringen af det traditionelle dyrkningssystem.

Regimentsskriveren rejste til Lejrskov og holdt åstedsforretning med gode mænd fra bylaget. Hans vurdering var på linie med sognepræstens, at indhegningen var til gavn for fællesskabet i almindelighed og heller ikke til skade for de to As-

Byens pung. De bøder, bønderne måtte indbetale for overtrædelse af byens vedtægter, kunne opbevares i en pung som denne, der stammer fra Oldrup, Hundslund sogn i Århus amt. Den opbevares på Odder og omegns museum, som også har taget dette billede.

bøller. Men i det forlig, han søgte at få tilvejebragt mellem parterne, indgik dog en nedsættelse af betalingen for Asbølles ekstra græsning til 2 rigsdaler årlig for kreaturerne. Deres heste og får skulle herefter ikke græsse på heden om sommeren, men kun om vinteren. Alle skulle tage del i den nye indhegning, der var betingelsen for nyopdyrkningen. Det var endvidere vigtigt for bymændene at få understreget, at Peder Jepsen og Mads Pedersen ikke med henvisning hertil kunne sabotere fremtidige ændringer i dyrkningssystemet. Da de to gårdmænd ikke ville gå ind på forligsforslaget, blev det forelagt sessionen. Her opnåede de yderligere nedsættelse af græsningsafgiften til 8 mark. Og derved blev det.²¹

Resultatet blev således, at grandestævnets fællesbeslutning blev opretholdt. Men til gengæld fik de to mænd fra Asbøl den indrømmelse, at den græsningsret, de lejede af byen, var blevet ringere ved driftsomlægningen.

Disse eksempler er fra fællesskabets storhedstid, før befolkningsforøgelsen satte ind og før udskiftningen. Det var, som det er fremgået, absolut ikke et statisk dyrkningsfællesskab, men der skete stadige ændringer. Disse blev foretaget efter fælles beslutning på grandelaget, hvor mindretallet måtte bøje sig. Men fra midten af det 18. århundrede startede den reformbevægelse i Danmark, der langsomt ophævede fællesskabet først mellem flere byer (1759) senere inden for landsbyerne (1781) med udskiftning og udflytning. Dermed opstod der en anden holdning til fællesskabets funktion i praksis. Hvorledes denne opløsningsproces er foregået, ved vi meget lidt om.

Så sent som i 1795 opstod der en voldsom dispute mellem Søren Hansen Torst og de øvrige bymænd i Todbjerg sogn, Øster Lisbjerg herred i Randers Amt. Årsagen var, at Søren Torst på egen hånd havde indhegnet sin mark, så de andres kreaturer ikke kunne græsse der om efteråret, selvom hans kreaturer græssede på deres marker. Byen var blevet udskiftet i 1791, men havde altså stadig et vist mål af fællesdrift. Modsætningerne, der havde resulteret i en strøm af skældsord fra Søren Torst mod de andre, blev indbragt for den nyoprettede forligelseskommision for området. Forliget pålagde Søren Torst en bøde for skældsordene, hvorimod de øvrige måtte love at lukke ledene, når de passerede hans mark. Der var således ikke længere tale om at bøje den enkelte efter flertallets vilje i spørgsmål om driften af marken.²² Det er et tydeligt vidnesbyrd om, at fællesskabet var på retræte. Et sådant forlig havde været utænkeligt 50 år tidligere.

Markarbejdets begyndelse

Landsbyfællesskabet omkring markdriften er ofte blevet opfattet således, at samtlige bymænd på samme dag skulle udføre samme arbejde på agrene i samme vang. Men samtidig har det stået som en gåde, hvordan denne fællesdrift i praksis kunne fungere med hoveripligt til forskellige godser, som på ingen måde havde fælles arbejdstilrettelæggelse. I byen Ørsted

var 18 gårde hoveripligtige til Stenalt og 11 til Hevringholm, mens 2 gårde under Stenalt og de 3 gårde under henholdsvis Holbækgård, Estruplund og Frisenvold var hoverifrie. Nu betød hoveripligt ikke, at bonden nødvendigvis selv måtte afsted. Men når mandskab, trækraft og redskaber blev anvendt på hovedgårdens jord, kunne de ikke samtidig anvendes på fæstebondens marker. Det fik naturligvis størst betydning i spidsbelastningsperioder. Enkeltstående undersøgelser tyder ikke på, at hovbønderne havde flere karle end de hovfrie. Så det har betydet, at arbejdet på fæstebøndernes egne bedrifter måtte afvente, at det var afsluttet på hovmarkerne. Skulle de øvrige bønder i landsbyen så også vente? I vedtægten for Voer og Ørsted er problemet løst i §48 således, at ingen måtte starte på arbejdet, før igangsættelsen var vedtaget:

»Så må ikke heller nogen uden foregivende vedtægt uddrage eller uddrage lade at pløje, så, slå hø, høste korn eller korn hjemføre under 4 marks straf til grandet.«

Det må forstås således, at når starttilladelsen var givet på grandestævnet, kunne enhver udføre arbejdet på de tidspunkter, der passede ham. Det stemmer også med reglen om bøde for at vende plov eller harve ind på en anden mands tilsåede jord (§ 46). Denne bestemmelse var overflødig, hvis arbejdet foregik i fællesskab. Det nyttede heller ikke at gøre arbejdet i nattens mulm og mørke, hvis ikke der var givet starttilladelse. Det havde også været nødvendigt at udstede forbud her imod.

I Voer og Ørsted by blev der gjort en undtagelse fra det fælles starttidspunkt for sognepræsten. Det skete med den begrundelse, at »der han undertiden har dobbelt avlsdrift mod os, så bør vi ikke forlange, at han i slig henseende skulle rette sig efter os«. Formentlig er det sognepræsten selv, der har fået denne bestemmelse indsat.

Vurderingen af det mest belejlige starttidspunkt kunne give anledning til konflikter. I 1639 ville to af gårdmændene i Hjeriting i Skast herred tilsyneladende ikke bøje sig for deres mere sendrægtige naboer, når det gjaldt det rette tidspunkt for at slå engene i Tobil mark. Det lykkedes at blive enige om et fast tidspunkt: 14 dage efter Sct. Hans skulle de have lov at gå i gang, selv om de øvrige deltagere i fællesskabet ikke fandt det tjenligt endnu. De skulle dog give de andre besked to dage før.

Men naturligvis kunne grandestævnet vedtage et endnu tidligere tidspunkt for høstens begyndelse. Overenskomsten blev læst til Skast herredsting, og straffen for overtrædelsen blev sat til 1 rigsdaler i bøde til herskabet.²³

Kvæghold

Der har ofte i dansk landbohistorisk forskning været fokuseret så stærkt på landsbystyrets agerdyrkningsfællesskab, at man ganske har overset kvægholdets betydning. Men i landsbyernes vider og vedtægter vrimler det med bestemmelser om kvæghold og græsningsproblemer, så enhver hurtigt må overbevises om kvægholdets eksistens og betydning for det danske landbrugssystem. I det 17.-18. århundrede var ressourcegrundlaget de fleste steder givet. Byernes overdrev stødte mod andre byers overdrev. Man kunne altså ikke længere blot indtage ny jord til græsning. Man kunne heller ikke blot udvide det dyrkede areal på græsningsarealernes bekostning. Hvor skulle man så få nye græsarealer fra? Og jorden kunne ikke dyrkes med tilstrækkeligt udbytte uden at få tilført gødningsstoffer. Og man havde – bortset fra købstædernes nærmeste omkreds – kun dyrenes gødning til rådighed. Man kunne heller ikke udvide malkekvæget på trækraftens bekostning, for den var – hvad enten det var heste eller stude – nødvendig til driften af både hovedgårdsmarkerne og landsbyens egne marker. Skove, krat og overdrevsområder havde i århundreder afgivet materiale til brændsel, gærder og byggematerialer, men de nærmede sig i sidste halvdel af det 18. århundrede forhugningsgrænsen.

Der var således en hårfin balance i de samlede landbrugsressourcer og deres udnyttelse. Sagt med et moderne udtryk, så eksisterede der en økologisk balance, som man udmærket kendte og formåede at tage vare på. Man vidste, at landsbyens samlede naturgivne ressourcer var begrænsede. Derfor indeholdt vider og vedtægter for Voer og Ørsted bestemmelser om, at landsbyens uskiftede jord ikke måtte udlejes til udenbys folk uden husbondens tilladelse. Den skulle tilbydes byens folk til samme pris. Men også indefra blev der udøvet pres på de til rådighed stående naturressourcer. Befolkningstilvæksten krævede, at der blev produceret mere føde. Gårdantallet i

landsbyerne blev ikke forøget i det 17. – 18. århundrede før landboreformerne, men befolkningstilvæksten skete hos husmænd uden jord og indsiddere, der sad til leje hos andre. De levede af håndværk, daglejerarbejde og kvægavl i beskeden målestok, for så vidt som de kunne få stillet græs til rådighed.

Græsjevning

Den græsning, der var til rådighed, bestod af urebet jord, d.v.s. overdrev, den eller de vange der ikke blev dyrket det pågældende år og stubjorden, når kornet var kørt hjem fra markerne – også kaldet ævredsgræsning. Det forøgede pres på græsningsressourcerne gennem det 18. århundrede kan også iagttages i de bevarede vedtægter for Voer og Ørsted. Vedtægten for Voer fra 1707 kender ingen begrænsning i græsningsretten. Formuleringen af disse punkter giver indtryk af et overskudssamfund, hvad græsning angår. Den eneste begrænsning er vendt mod udenbys folk. I §18 nedlægges forbud mod at udleje græsning eller foder til fremmede, uden det først er blevet tilbudt granderne på et grandestævne. Oprindeligt stod der i den samme paragraf, at udlejningen først måtte finde sted, hvis herskabet ikke havde brug for græsning. Men godsejerens interesser er altså vejet for hensynet til landsbyfællesskabet.

I de følgende vedtægter er der også sat begrænsninger på den interne udnyttelse af græsningsressourcerne i Voer og Ørsted. I henhold til vedtægter fra 1728 og 1770 skulle fordelingen ske efter hartkorn, d.v.s. størrelsen og kvaliteten af gårdene i byen. For der var atter en balance imellem sommergræsning og det antal dyr, der kunne fødes på gårdene om vinteren. Iflg. §34 i vedtægten havde man ret til at sætte 3½ fuldt kreatur på græs pr. tønde hartkorn. Hvis man ikke kunne udnytte denne tilladelse, kunne man leje det manglende ud til andre og selv indkassere lejen. Men havde man for mange kreaturer, måtte man bøde 1 rigsdaler til byens kasse. Den følgende paragraf ansætter et fuldt hoved til heste og kreaturer, der har fået 2 somres græs og 2 vintres foder, hvad enten de er små eller store af vækst. Så følger en form for omregningstabel, der siger, at til et fuldt hoved svarer 2 føl eller kalve under 2 år, og ligeledes 5 får eller svin.

En strikte fastholden ved brugsret til jord som grundlag for tildeling af græsningsret ville betyde, at de mange husmænd i Voer og Ørsted blev udelukket fra græsningsressourcerne, med mindre det lykkedes dem at indtinge deres dyr hos en gårdmand, der ikke selv havde dyr nok til at opfylde sin tildelte kvote. I 1728 vedtægten for Ørsted tillod man på trods af hartkornsbestemmelsen hver husmand i byen græsningsret til en ko, fire får og et svin. Husmændenes muligheder var ganske vist begrænsede, men det gjaldt jo også gårdmændene i byen. Denne bestemmelse blev også optaget i vedtægten for Voer 1770, men i den følgende vedtægt fra 1772 var dette punkt udgået. Husmændene var herefter i realiteten udelukket fra at få del i byens græsningsressourcer, da de kun måtte holde 4 gæs og 1 gase på fællesgræsning. Hvis forholdet mellem de to vider i 1770 og 1772 for Voer er således, at grandestævnet i 1770 har indstillet en afskrift af Ørsteds vedtægt fra 1728 til godsejerens godkendelse, men i stedet har fået påbudt den reviderede fra 1772, så skal ansvaret for de forringede forhold for husmændene placeres hos godsejeren.

Den eneste, der protesterede mod dette punkt, var – så vidt det skriftlige kildemateriale tillader at dømme – sognepræsten i Voer, H. P. Plesner. Da han i 1772 fik forelagt udkastet til den ny videbog, skrev han:

»Det vil undersøges, om gadehusene ikke ved fæstebrev eller byens skik og hævde er berettigede til nogle creaturers græsning.«

Men sognepræsten kom ikke igennem med sit forsvar for husmændene. Et fæstebrev – som Plesner henviste til – greb ikke ind i landsbyfællesskabet, men overdrog blot brugsretten til et hus eller en gård. Hvad der fulgte med af fællesarealer var overladt til grandestævnets bestemmelser.

Vi kan ikke se, om grandestævnet har været tilfreds med godsejerens indgreb eller ej. Men formodentlig har godsejeren og fæstegårdmændene haft fælles interesse i at knægte husmændenes græsningsrettigheder. Godsejeren og fæstegårdmændene havde fælles interesse i fæstegårdens trivsel, og heroverfor måtte husmændenes interesser vige. Og så hjalp præstens forbøn hos de jordiske magter ikke.

Skoleholderen stod i dyrkningsanliggender på linie med hus-

mændene, mens præsten var placeret som gårdmændene. Derfor kom skoleholderen også i klemme med græsning til sine dyr lige som husmændene. I 1728 vedtægten for Ørsted (§38) fik han tildelt græsning til en ko, fire får og to svin – altså et svin mere end en husmand. Denne græsningsret forsvandt sammen med husmændenes i vedtægten for Voer 1772. Men til gengæld fik han udover sin sædvanlige løn i viden tildelt to tønder byg eller penge omregnet efter kapitelstaksten, som skulle ydes af byens videkasse eller bødekasse. Det begrundes ikke med bortfaldet af græsningsretten, men med forpligtelsen til at undervise fattige og faderløse børn gratis, både i skrivning, regning og læsning. Dette punkt vandt ikke sognepræstens billigelse. Mens han havde taget husmændene i forsvar, skrev han flg. om skoleholderens løntillæg:

»Er skoleholderen nogenlunde nødtørftig aflagt, synes mig betænkkelig at fastsætte nye afgifter.«

Heller ikke her blev hans protest taget til følge.

Vi kan i de bevarede vedtægter for Voer og Ørsted se, at reguleringen af græsningen optager mere og mere plads, samtidig med at husmændene skubbes ud af fællesskabets rettig-heder. Vedtægterne giver et klart billede af udviklingsforløbet, selv om vi ikke kan se alle reaktioner på ændringen. Det viser, at husmændenes udelukkelse fra græsningsrettigheder ikke altid er forbundet med udskiftningen, som det har været den almindelige opfattelse hidtil. Processen er startet tidligere. I Voer har vi således kunnet iagttage den 25 år før udskiftningen i 1797. I Ørsted beholdt husmændene iflg. disse kilder den begrænsede græsningsret. Ved udskiftningen af Ørsted i 1789 fik selvejerhusmændene uden hartkorn græsningsret i byens fælleskær for enten en ko, mod at betale en årlig græsleje på 2 mark, eller for 5 får mod at betale 6 skilling pr. stk.²⁴

Husmandsproblemet på ryttergodset

Også på ryttergodset kendtes problemet med husmændenes pres på de fælles græsarealer. Så tidligt som 1689 klagede rytterbønderne under 2. jyske regiment over de mange husmænd, som boede på selvejernes grund. Der fandtes selvejere med op

til 12 huse under hver gård. Deres kreaturer og heste, får og gæs græssede også på fællesjorden, og tærede derved på de fælles reserver. Sessionens resolution lød den 9. marts 1689 på, at der skulle gøres et overslag over, hvor stor bestand der var nødvendig til hver gård. Det skulle derefter fordeles på hver tønde hartkorn. Hvis selvejerne så ville tilstå deres husmænd græsningsret, måtte de fragå deres egen. I denne sag er der ingen henvisning til byernes vedtægter. Problemet lettes – set fra sessionen – af, at fronten stod mellem rytterbønder og selvejere, hvor sessionen naturligvis havde rytterbøndernes interesser for øje.²⁵

I 1699 klagede en bolsmand, Jens Sørensen, i Smidstrup over, at bymændene havde indtaget hans heste fra fælleden, og han havde måttet give 1 rigsdaler for at få dem igen. Han havde endog en amtmandsresolution på fri græsningsret til to heste og to køer. Den ville han nu gerne have sessionens støtte til at holde i hævd. Men som et kompromis foreslog han selv, at der kunne fastsættes en betaling herfor. Desværre kendes sessionens resolution i sagen ikke. Men problemet fremgår tydeligt af bolsmandens klage, samt at han var klar over sin svage position i fællesskabet og derfor fremkom med et betalingstilbud.²⁶

En tilsvarende sag fra Morholt indbringes for sessionen i 1704. Her angives årsagen til den ændrede praksis fra bymændene at være byens ringe græsning. Men alligevel resolverede sessionen, at det skulle forblive som sædvanligt.²⁷

Skal denne holdning tolkes som sessionens ønske om at beskytte de svage i landsbysamfundet – d.v.s. husmændene, eller er det ønsket om at fastholde sædvanen og dermed byens vider og vedtægter, der ligger bag?

Regimentskriverens holdning kommer tydeligt frem i en tilsvarende sag i byen Føvling i 1704. Her havde husmændene tidligere haft fri græsningsret, men var nu af bønderne på grandestævne blevet pålagt at betale græsningspenge for deres får og andet småkvæg. Da de nægtede at betale, udpantedes de for beløbet. Som modtræk klagede de til regimentsskriveren, som tilholdt gårdmændene ikke at pålægge husmændene en ny afgift. Han henviste til, at også husene var opført i jordebogen, og kongen ønskede at sikre begge parters eksistens i landsbyen. Det lykkedes ham ikke at tale bønderne til rette, da der fandtes nogle genstridige proprietærbønder i

byen. Til det almindelige sociale skel mellem gårdmænd og husmænd kom således modsætningen mellem flere ejere. Eller har det været opportunt for rytterbønderne at skyde skylden på proprietærbønderne, således at de spredte ejerforhold blev udnyttet af bønderne? I hvert fald måtte regimentskriveren udarbejde en længere indstilling til sessionen.

Også sessionens holdning var klar. Hvis der fandtes noget i byens vedtægter til skade for husmændene, så skulle sagen indbringes for amtmanden. På grund af de blandede ejerforhold i byen, havde sessionen ikke kompetence på egen hånd. Men den ønskede tydeligt, at husmændene i Føvling skulle mainteneres, som det hed i samtidens sprog. Balancen i landsbyen måtte ikke forskydes til skade for de svage, også selv om det ville medføre indgreb i byens vedtægter og dermed i bymændenes – d.v.s. gårdmændenes – selvbestemmelsesret. Rent administrativt er det interessant at se amtmanden blive sat ind til løsning af stridsspørgsmål i landbospørgsmål. Denne linie skulle udbygges i reformperioden i slutningen af århundredet.²⁸

Hegn

Kombinationen af agerdyrkning og kvægavl sikrede balancen i 17. – 18. århundrede i agerbrug og samtidig den bedste udnyttelse af de naturgivne ressourcer. Men samtidig gav denne kombination landsbystyret en række problemer. Det var nødvendigt at sikre afgrøderne på marken mod dyrenes nedtrampen. Det skete med hegn af gærdsel (d.v.s. tynde grene). Men efterhånden som rovdriften på skovene skred frem, var det nødvendigt at etablere jordvolde eller stendiger omkring markerne. Hvad end materialet var, krævedes der vedligeholdelse. Det blev i Voer og Ørsted pålagt bymændene i forhold til gårdenes størrelse under tilsyn af bystævnet. Derfor indeholdt vider og vedtægter en lang række bestemmelser herom – og hvad der skulle ske, hvis hegnet ikke var i orden.

Trods disse klare bestemmelser opstod der alligevel problemer i Voer i 1785, da bymændene havde vedtaget at opføre et dige mellem deres fædrift og kornvang. Da der ikke tidligere havde været et dige her, havde det været nødvendigt at bevogte kornvangen med 2 mennesker hver nat, når den var ind-

Dette risgærde er fra Lolland, hvor fotografiet er taget i dette århundrede. Men tilsvarende hegn blev også sat om kornmarkerne i landsbyfællesskabets tid for at holde de løsgående kreaturer ude af markerne. Foto af Ejvind Rasmussen efter Frank Lauridsen: Landsbyen i 1700-tallet. (1974).

taget til drift. Bymændene havde i.h.t. vedtægten fastsat, at alle skulle deltage i arbejdet med det nye dige efter deres hartkorn. Men det havde pastor Plesner protesteret imod. Enhver skulle efter hans opfattelse sætte dige ud for sin egen ager – og Plesner havde mindre jord på dette sted end de andre.

Uenigheden blev forelagt forvalter Tørslev, som med Danske Lov (3–13–31 og 34) og videbrevet i hånden støttede bøndernes opfattelse. Kun 8 mænd skulle i modsat fald opføre det hegn, som alle bønder i byen ville få gavn af. Men forvalterens afgørelse kunne ikke få pastor Plesner til at bøje sig. Han lod det stykke af diget, han havde fået tildelt, stå uopført. Så brød kreaturerne selvfølgelig ind i kornet. Skaden blev opgjort af uvildige mænd til 6½ skæppe rug, som Plesner nægtede at betale. Sagen blev igen forelagt godsforvalteren, som denne gang blev rasende. Præsten skulle tvinges til at betale enten ved ud-

pantning, som viden åbnede mulighed for, eller ved at bønderne kunne tilbageholde noget af hans tiende. Det sidste var absolut i strid med reglerne – og ville i dag blive kaldt magtfordrejning. Men formålet var at bøje den gode pastor under fællesskabets love. Godsforvalteren håbede derfor, at

»nådigherren tillader bønderne at holde over deres vide og vedtægt, og at søge erstatning hos hr. Plesner for forvoldte skade.«²⁹

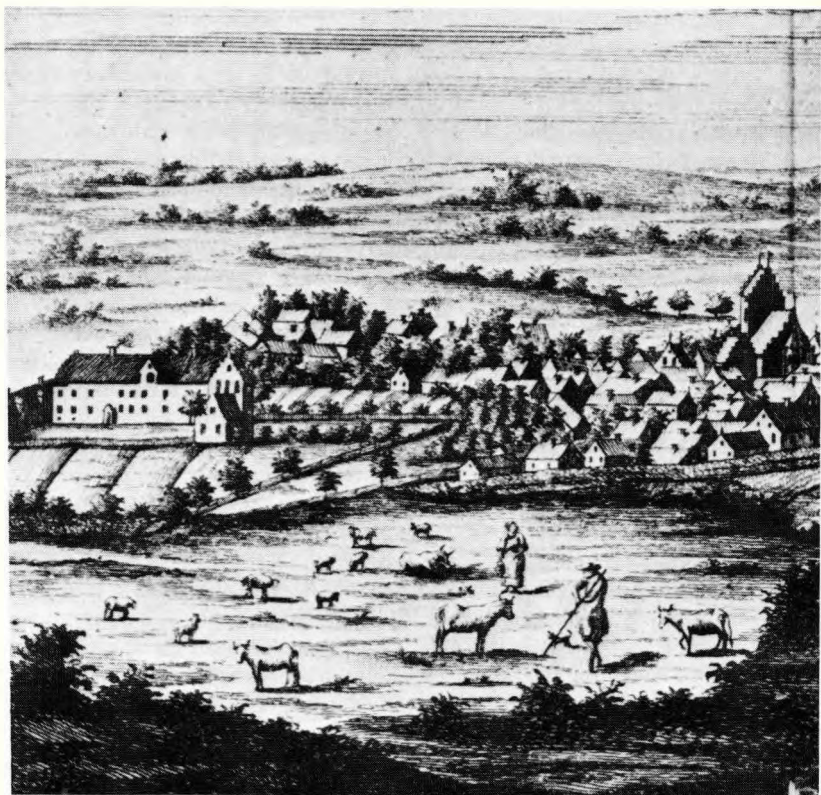
Hvorledes pastor Plesner blev bøjet vides ikke, men som det senere vil fremgå, klagede han over for lave tiender fra bønderne. Det fremgår ikke, om det er en følge af uenigheden om diget, at tienden er blevet nedsat.

Byens hyrde

Selv om hegnene var istandsat og blev vedligeholdt efter vedtægtens bestemmelser, kunne kreaturerne ikke drive rundt uden opsyn. Der var behov for en hyrde, som hver morgen drev dyrene ud af byen til overdrevet, engen, fællesvängen eller stubmarkerne – afhængig af årstiden og afgrødernes vækst. Vedtægterne havde faste terminer for afgræsningen.

Byens hyrde eller hyrder – da der også ansattes svine- og gåsehyrde – blev fæstet af grandestævnet for et år og lønnet af bymændene. I Voer har man drevet den praksis at afkræve hyrden en daler, inden man ansatte ham. Iflg. pastor Plesner blev pengene straks drukket op på grandestævnet. Han tordnede, som tidligere omtalt, mod dette drikkeri og mente også, det var for meget at afkræve en byhyrde en daler, »hvilket jo ikke er en stodders lejlighed«, som han formulerede det.³⁰

I vedtægten for Voer 1707 siges det blot om hyrdens løn, at »han bør have sin rettighed af hver mand, korn, mælk og deslige«. Men i Ørstedes vedtægt 1728 gives der mere detaljerede regler for hyrdens løn, der først og fremmest skulle sættes i forhold til hjordens størrelse. Lønnen skulle bestå af byg og brød til højtiderne, gæs og æg. Desuden måtte hyrdekvinderne malke køerne en gang om ugen, underforstået og selv beholde mælken, dog ikke 6 uger efter kælvningen, d.v.s. den periode hvor der var mest mælk. Fårene måtte de malke 4 gange om

Dette udsnit af et stik af Nestved købstad fra ca. 1770 viser byens hyrde i funktion. Foto af Ejvind Rasmussen efter Frank Lauridsen: Landsbyen i 1700-tallet. (1974).

året. Dertil kom normalt fribolig i byens hyrdehus. Men det har formentlig været en selvfølge, som vedtægterne ikke behøvede at fastslå. Af en sag for forligelseskommissionen for Randers amt i 1798 fremgår det, at hyrden også kunne være aflønnet med kornsæd. Så har der formentlig også hørt lidt jord til hyrdehuset – eller aflønningen var som for mange tjenestekarle, at de fik overdraget en del af husbondens jord til at så deres lønnesæd i.³¹

Der var ikke store lønninger til dem, der vogtede fjerkræ og småkreaturer. Pastor Plesner brystede sig i 1783 af, at det kun kunne lade sig gøre at få ansat hyrder til de små lønninger, fordi han skaffede disse vogtere noget af sognets almisse. På denne måde skete der faktisk en sammenblanding af videkassen og fattigkassen, men begge var jo beregnet til byens nytte.

Byens hyrder hørte heller ikke til byens ansete folk. Pastor Plesner betegnede dem som tidligere omtalt som stoddere. En mærkelig historie fra Koldinghus rytterdistrikt viser, at de heller ikke altid blev godt behandlet af bymændene. Egentlig blev sagen forelagt ryttersessionen som et spørgsmål om, hvem der skulle udpantes for den ene rigsdaler, som sessionen havde pålagt bymændene at betale en hyrdekone. Hun var blevet lejet af Skærbæk by, men af en eller anden grund kom hun aldrig til at tiltræde. Den stakkels kone var, som det siges i sessionens resolution, blevet »fixeret af bymændene«, d.v.s., de havde narret hende, så hun som fremmed i byen stod uden tag over hovedet. Da hun klagede sin nød til sessionen, fik hun tillagt erstatning på 11 mark danske. Men hvorledes hun er blevet fixeret, ved vi desværre ikke.³²

Der var hyrdevang. Bymændene i Tolstrup under det 2. jyske regiments gods klagede i 1703 over mølleren Niels Marcussen, som ikke ville deltage i betalingen af byhyrdens løn. Møllerens argument var, at han selv havde ansat en hyrde til sine dyr og altså slet ikke benyttede den fælles hyrde. Men sessionen erklærede, at når der var fællesgræsning i Tolstrup, så skulle også alle bymænd bidrage til hyrdens løn efter billighed, d.v.s. efter andelen i den hjord, som græssede.³³

Landsbysmeden

Endnu en person var afhængig af byfællesskabet, samtidig med at han var helt nødvendig for bøndernes bedrift. Det var smeden. Underligt nok er han overhovedet ikke nævnt i vedtægterne for Voer og Ørsted, selvom han var ansat og lønnet af landsbyfællesskabet. Normalt fæstede han smedie og lidt jord af godsejeren. Desværre vides intet om Voer smedens lønforhold. Men normalt blev smeden lønnet med korn, eller han fik lidt jord hos bønderne svarende til tjenestefolks lønnesæd.

I slutningen af 1770'erne var der i flere år kamp om, hvem

Billede af smedjen i Ørbæk på Fyn. I beslagskuret i den forreste del af huset blev hestene trukket ind, når de skulle skoos. Foto af Ejvind Rasmussen efter Frank Lauridsen: Landsbyen i 1700-tallet. (1974).

der skulle være smed i Voer. Straks da Jens Smed var død i april måned 1777, mødte bymændene op hos Stenalts godsforvalter for at anmode om, at gårdmand Peder Hefrings søn måtte overlades smedehuset i fæste. Han havde været i lære hos Jens Smed og ville gerne ægte en af hans døtre, Anne Dorthe. Direkte adspurgte sagde de, at de kunne være tjent med at få ham til smed. Det blev dog tilføjet, at faderen havde lovet en smedesvend som hjælp for sønnen med det arbejde, han ikke selv kunne klare. Det var således tilsyneladende et helt normalt skifte, godsforvalteren på bymændenes vegne anmodede om bevilling til i et brev af 29. april 1777: Svenden ønskede at ægte den afdøde mesters datter og fæste smedien. Godsejeren accepterede også forvalterens indstilling.

Men allerede den 25. maj mødte Anne Dorthe op hos godsforvalteren. Hun hverken ville eller turde ægte Peder Hefrings søn, som kun var 19 år gammel. Som årsag angav hun sin frygt for, at han var alt for ung til at udstå så strengt et ar-

bejde. Også nogle af bymændene var utilfredse med ham, sagde pigen. Hun håbede at få en smedsvend uden for godset til at drage ind til sig.

Så begav godsforvalteren sig til Voer og fik bymændene sammenkaldt for at høre deres mening om den nye smed. De trykkede sig og ville ikke rigtig ud med sproget – øjensynligt for ikke at være Peder Hefring imod, som jo selv var til stede, mente forvalteren. Langt om længe svarede nogle af dem ja til at være fornøjet med ham. Resten svarede: »Var de andre fornøjede, var de også«. Det kom dog frem, at han måtte have hjælp af en nabosmed. Nu måtte godsledelsen vælge mellem Jens Smeds datter og Peder Hefrings søn.

I første omgang valgte man smededatteren, Anne Dorthe. Peder Hefrings søn fik en følgeseddel på ustempelt papir, så han kunne udstå sin læretid i 1–2 år hos en smed uden for godset. Men det viste sig ikke at være så let for Anne Dorthe at finde en smed uden for godset. Han måtte være i besiddelse af et fripas for at kunne flytte ind på Stenalt. Havde han det, ønskede han også i sit fæstebrev fra Stenalt at få indflettet en bestemmelse om, at hans eventuelle sønner til sin tid kunne få et fripas til en fastsat pris – nemlig 20 rigsdaler. Men det krav ville godsejeren ikke gå ind på, selvom bymændene trængte til en smed, og høsten stod for døren. Anne Dorthe måtte så tage ud at tjene igen.

Endelig lykkedes det at finde en acceptabel løsning. Den gifte smed i Floes, som var en meget skikkelig mand, havde erklæret sig villig til at overtage pladsen på godsledelsens betingelser. Han afleverede sit fripas uden at kræve tilsvarende for sine børn, og så betalte han oven i købet 10 rigsdaler i indfæstning på smedien, som forvalteren tidligere havde betegnet som så forfalden, at der ikke kunne forventes indfæstning. Til trods for den fordelagtige aftale var forvalteren nervøs. Han havde afsluttet aftalen uden at afvente godsejerens godkendelse, hvilket han forsvarede på følgende måde:

»Dog var det mændenes skyld. Thi de var her så ofte og til sidst sagde (de) reen ud til mig, at de kunne ingenlunde længere undvære en smed, i grund deraf, de alle havde en del, som var blevet forfalden, både vogne og videre, som de absolut inden høst skulle have gjort i stand.«

Så var der ro i knap 1½ år. Men lige efter nytår 1779 kom Voer

mændene igen op til forvalteren på Stenalt og berettede, de havde opsagt deres smed til påske. I stedet ønskede de Peder Hefrings søn til smed. Peder Hefring havde benyttet de mange julegilder til at få aftalen i stand. Godsforvalterens reaktion var, at det givne opsigelsesvarsel var for kort. Skiftet kunne ikke ske før Mikkelsdag (29. september). Godsforvalteren anfægtede på ingen måde bymændenes ret til at opsigte deres smed. Blot ønskede han opsigelsesreglerne overholdt. Det hjalp da heller ikke smeden Niels Jensen, at han 8 dage efter bymændenes henvendelse egenhændigt skrev et gribende brev til godsejeren bilagt anbefalinger fra pastor Plesner i Voer og ladefogeden Christen Madsen på Stenalt. Han måtte ud til Mikkelsdag, og Peder Hefrings søn Peder blev så endelig smed i Voer. Januar 1780 stod han oven i købet for at holde trolovelse med Kirsten Mejerske på Stenalt. Men endeligt fæstebrev på smedien fik han først den 7. juli samme år, og han måtte betale 13 rigsdaler og 2 mark i indfæstning.

Tilsyneladende var Niels Jensen offer for et komplot i landsbysamfundet. Et brev fra P. Møller, der havde opsynet med byggeriet under Stenalt, giver dog en anden vurdering af den forskudte smed. Det er skrevet 13. april 1779 og fortæller, at et muranker måtte smedes i Store Sjørup, »da den smed i Voer er et falsk og slemt menneske. Jeg lod først noget gøre hos ham i Voer, hvori han lod sin falskhed se«.

Smeden opfattes almindeligvis som den mest ansete håndværker i landsbyen – næst efter mølleren. Men alligevel undrede det godsforvalteren under den første strid, at Peder Hefring tragtede så meget efter at se sin søn som smed, sønnens alder taget i betragtning.³⁴

Vurdering af fællesdriften

I det foregående er den fælles driftsform blevet anskuet som en metode til at udnytte de givne og begrænsede ressourcer, der stod til rådighed for landsbysamfundet. Det er klart, at den fælles beslutningsproces betød en hindring for den enkeltperson, som havde andre ideer om driftsformen end de øvrige bønder. Driftsformen under fællesskabet kunne ikke ændres hurtigere, end den mest sendrægtige af bønderne kunne følge med. Det måtte pastor H. P. Plesner i Voer sande. Han havde

været præst i sognet siden 1767 og var kommet på kant med sine sognebørn på mange fronter: Deres bidrag til herredets fattigvæsen, tiendeakkorden med præsten, kirkegang, byens krohold og det efter præstens opfattelse umådeholdende drikkeri i byen. Sognebørnene reagerede med nedsatte hoveriydelser til præsten, lavere kvægtiende, ophør med nanest til præsten, d.v.s. naturalieydelse.

Men bag alt dette lå den store uenighed om driften af byens jord. Præstegården var i fællesskab med de øvrige bymænd. Pastor Plesners forgængere havde tilsyneladende ikke bekymret sig så meget om driften. Mange kunne endnu huske salig hr. Poul Faber som en nidkær mand i sit embede, hvorfor han da også var ilde lidt. Men »i henseende til mark og eng skal han havde ladet andre råde«. Det var først med Plesners umiddelbare forgænger Pastor Th. Thomsen, at den nye type af oplysningstidens præster kom til Voer.

Plesner selv havde opnået, at hans køer gav mere mælk og i en længere periode end de øvrige i byen. Hans heste var tungere og dermed stærkere end bøndernes heste. Han havde opnået en aftale med bønderne om at få sine store engarealer samlede på et sted. Men hvis han ikke var færdig med høet på samme tid som bønderne, slap de blot deres kreaturer løse på engen til skade for hans hø. Et år var bønderne blevet færdige en lørdag aften, og mandag morgen talte præsten 50 bæster på sit græs. – Dette skaktræk var nok blevet vedtaget på grandestævnet om søndagen.

Netop omkring udnyttelsen af engarealerne var uenigheden størst i byen. Engene blev dårligere for hvert år og i våde år helt optrådte af kreaturer, der efter præstens opfattelse blev lukket ud herpå alt for tidligt. »Thi vi må ingen forandring tænke på«. Han havde forsøgt at få mændene med til at grave render fra de våde områder, men forgæves. Han havde sået kløver et år for at tærsk frøet af det. »Men de andre slog deres bæster løse derpå«. Han havde ofte foreslået noget til byens nytte – f.eks. at holde svinene ringede. »Men det havde aldrig vundet gehør«.

For pastor Plesner var den eneste løsning på de mange problemer at få byens jorder udskiftede, så hver mand fik sin jord samlet på et sted, så det efter hans mening skadelige dyrkningsfællesskab kunne ophøre. Hans argumentation lød således:

»Skete udskiftning, så ville hver passe sit, og gøre sig sine jorder så nyttige som muligt. Få og måske ingen ville nænne at drikke noget betydeligt op, og jeg tør både p.g.a. den gode mark, vi have, og i tillid til den arbejdsomhed, hvorfor Voerfolk vist fortjene at roses, forsikre, at Voer by efter udskiftning skal blive en af de bedste byer, idet mindste her i egnen. Der er andre i byen end jeg, der indser, hvor slet eng og græsning benyttes og af den årsag vist ønske udskiftning. Men disse må tie for mængden, der mere elsker den gamle slendrian.«

Præsten fik ikke sit ønske om udskiftning opfyldt, da Voer bymænd var imod alle hans forslag. Men heller ikke forvalter Tørslef fandt tiden inde. Efter hans opfattelse ville der gå 3 år, inden jorden var kommet i drift efter udskiftningen. Og det kunne bønderne på daværende tidspunkt (i 1783) ikke bære af deres egen formue. D.v.s. godsets kasse måtte træde til med yderligere forstærkninger. Det lykkedes ham derfor at overtale pastor Plesner til at opgive planerne om udskiftning.

Men 2 år efter pastor Plesner var flyttet ud af Voer præstegård, bad samtlige bønder i Voer som tidligere omtalt i 1788 forvalteren om at få deres jorder udskiftede. Det skal dog retfærdigvis siges, at nabobyen Ørsted i mellemtiden havde truffet den alvorlige beslutning. Så det er ikke nødvendigvis modsætningen til præsten, der alene har påvirket bøndernes beslutning.³⁵

Afslutning

Den udskiftning, præsten i Voer havde ønsket så stærkt, blev indledning til den voldsomme ekspansion både inden for kornavl og husdyrhold, som skulle kendetegne dansk landbrug i de næste par hundrede år. Derfor er fællesskabet blevet bedømt på baggrund af denne ekspansion og er dermed kommet til at stå som den gamle slendrians periode. Fællesskabet kan imidlertid også betragtes som et fælles instrument til at udnytte de givne naturressourcer på den bedste måde. Vel var driftssystemet ikke statisk, men ressourcerne måtte bruges således, at balancen i systemet ikke blev ødelagt.

Fællesskabets driftssystem kan naturligvis kritiseres ud fra vor viden om den optimale udnyttelse af det 18. århundredes

ressourcer. Nutidens teoretikere og praktikere vil give pastor Plesner ret i hans kritik og forslag til forbedringer. Græsarealerne kunne udnyttes langt mere effektivt, end det skete i Voer og Ørsted og sikkert i mange andre landsbyer. Men det tilhørte den følgende tid at gennemføre den nødvendige drifts-omlægning. Fællesskabet må bedømmes ud fra sine egne forudsætninger. Noget andet er, at det er interessant at vide, på hvilke punkter datidens driftssystem ikke slog til. Det er også et vigtigt område for landbohistoriske undersøgelser.³⁶

Den største anke mod landsbyfællesskabet er efter min opfattelse den sociale hårdhed og uretfærdighed, det udviste mod husmænd og inderstes krav på deltagelse i græsningsrettigheder. De havde ikke plads på grandestævnet og kunne dermed ikke deltage i beslutningsprocessen. Derfor blev de også udelukket fra udnyttelse af de givne naturressourcer, da knapheden viste sig. I dette spørgsmål stod godsejerne på fæstebøndernes side, hvorimod der er fremdraget flere eksempler på, at ledelsen på ryttergodser har været mere tilbøjelig til at holde hånden over husmændene. Det er hidtil i dansk historieforskning blevet fremstillet, som om det først var udskiftningsbevægelsen, der udelukkede husmændene og så at sige ofrede dem for at sikre gårdmændenes fremvækst i det danske landbosamfund. Men denne udvikling kan som påvist i denne undersøgelse følges længere tilbage. Den kan ses som en følge af befolkningsforøgelsen i det 18. århundrede og den hermed forbundne kamp om de givne naturressourcer.

Noter

Denne artikel er en udvidelse af forfatterens indlæg på et colloquium »Landgemeinde und frühmoderner Staat« på Kiels Universitet i foråret 1986.

1. Landsarkivet for Nørrejylland (LAN), Matriklen 1688, Rougsø herred, Voer og Ørsted Sogn.
2. Stenalt og Holbækgård havde haft fælles ejer en periode og ved adskillelsen – til 2 af Sophia Seefelds sønner i 1751 – forblev de fleste af Holbækgårds gårde i Ørsted under Stenalt.
3. Rigsarkivet (RA), Rentekammeret (Rtk.) 2336, 3 Indberetninger om landsbyer med mere end en lodsejer i henhold til cirk. af 11.6.1771.
4. De benævnes gårdbeboere i folketællingen, selv om den korrekte betegnelse i Voer var fæstebønder. Med ordet gårdbeboer undgår man at tage stilling til ejendomsretten. Tilhørsforhold til godser

- fremgår desværre ikke af folketællingerne, der findes i kopi på Landsarkivet for Nørrejylland.
5. LAN, G268–53. Stenalt godsarkiv. Forskellige sager 1676–1914. Originalen til den trykte vedtægt for Voer 1707 ligger i LAN, Px 11 A 9 grandestævner. Sager omkring landsbyfællesskabet i Voer og Ørsted er op søgt systematisk i Stenalt godsarkiv, Randers amts udskiftnings sager og forligskommission. Til supplement af dette materiale er også inddraget arkivalier fra ryttergods og he-dekoloniernes arkiver på landsarkivet og de trykte tingbøger fra Skads herred i Ribe amt.
 6. Kgl. reskripter, resolutioner og kollegiebreve 1735, s. 260 ff.
 7. Skast herreds tingbøger 1636–40, udgivet af Landbohistorisk sel-skab ved Poul Rasmussen, København 1954–65, 1640 nr. 489, 1638 nr. 453.
 8. LAN, G. Ryt. 5–5. 2. regimentsgods 1687–1716. Breve til rytter-sessionen læg: Memorialer og breve fra andre end Generalkom-missariatet. 30.4.1715 brev fra Jacob Byssing i Andkiær.
 9. LAN, C2–112. Indberetninger fra præsterne om Helligdagsfor-ordningens overholdelse. De er venligst stillet til rådighed af fhv. landsarkivar Jens Holmgård, som forbereder en udgivelse af dette spændende kildemateriale.
 10. LAN. G 268–52. Stenalt Gods. Hospital, kirke og skolevæsen 1630–1846.
 11. Danske Vider og Vedtægter II, s. 19 ff. Viden for Høgsted er ge-nerelt stærkt herskabsorienteret.
 12. Poul Meyer: Danske Bylag. En fremstilling af det danske lands-bystyre på baggrund af retshistoriske studier over jordfællesska-bets hovedproblemer. København 1949 s. 88. Dette er hoved-værket til landsbystyrets historie. Desuden har folkemindesam-leren August F. Schmidt udgivet en lang række bøger om særlige emner indenfor landsbystyret.
 13. LAN. G. 268–41. Stenalt gods. Indkomne breve 1758–1854. 12.9.1762, 23.8.1763, 21.3.1764 fra godsforvalter N. Hasselbalk.
 14. Poul Meyer anf. v. s. 114.
 15. Skast herreds tingbøger 1637 nr. 387 s. 120 jvf. note 7.
 16. LAN, G 268–52, Stenalt gods, Hospital, kirke- og skolevæsen 1630–1846.
 17. LAN. G. 268–42. Stenalt gods. Indkomne breve til godsejer Fr. Chr. Schack 1773–90, den 17.7.1783 fra Plesner.
 18. Indberetninger om helligdagsforordningens overholdelse se note 9.
 19. LAN, G 268–53 Stenalt gods. Forskellige sager 1676–1914. Ved-tagelsen af det nye dyrkningssystem er anbragt sammen med vi-derne.
 20. LAN, G Ryt. 4–2,4. Jyske regiments gods sessionsprotokol 1703–1707 s. 6a. Resolution 30.3.1703.

21. LAN G Ryt. 9-3 Koldinghus rytterdistrikt, Resolutionsprotokol 1733-49, fol. 419b-423a.
22. Udskiftningstidspunktet fremgår af J. P. Trap: Danmark bd. 18 s. 1055. LAN, B 5 -1364 Randers amts forligningskommission. Forhandlingsprotokol 1795-1810, 1795.19.10.
23. Skast herreds tingbog 1639, København 1961 s. 180 nr. 467. Sagen var yderligere kompliceret af, at engen var fælles mellem flere landsbyer.
24. LAN, B5 - 1360, Randers amt, Udskiftningen i Rougsø herred, s. 21 i åstedsføretningen 28.8.1789.
25. LAN, G Ryt 5-1, 2. jyske regiment, Resolutionsprotokol 1685-94 s. 36b den 9.3.1689.
26. LAN, G Ryt 5-5, 2. jyske regiment. Breve til Ryttersessionen. læg: fra andre end Generalkommissariatet, 11.6.1699.
27. LAN, G Ryt 5-3, 2. jyske regiment, Resolutionsprotokol 1700-13, 26.8.1704 s. 64a og b.
28. LAN, G Ryt 4-2, 4. jyske regiment. Sessionsprotokol 1703-1707, s. 157a og b. Resolution 25.10. 1704.
29. LAN, G 268-42. Stenalt gods. Indkomne breve til godsejeren 1773-90. Fra Tørslef 12.9.1785.
30. Do. Fra Plesner 17.7.1783.
31. LAN B5 - 1364 Randers amt, Forligningsprotokol for Sønderhald, Østerlisbjerg, Rougsø og Mols herred 1795-1810, 28.8.1798. Sagen var opstået, fordi hyrden Rasmus Hjulmand i Meesballe klagede over tre gårdmænd, som ikke ville betale hans sommerløn.
32. LAN, G Ryt 9-13, Koldinghus rytterdistrikt. Memorialer til ryttersessionen 1717 - 55. Pkt. 9 på ryttersessionens møde den 6.5.1737.
33. LAN, G Ryt 5-3, 2. jyske regiment, Resolutionsprotokol 1700-13 s. 54b, resolution 14.6.1703.
34. Axel Stensberg: Dagligliv i Danmark 1720-90. Kbh. 1971 s. 490 ff. LAN, G. 268-42. Stenalt gods. Indkomne breve til godsejeren 1773-90. Fra Rasmus Ydby 24.4., 7.6., 26.5., 29.7., 25.8. 1777, 4.1., 22.3. 1779, 18.1.1780. Fra Niels Jensen smed 12.1.1779. Fra P. Møller 13.4.1779. Fæsteprotokol 7.7.1780 (G 268-18).
35. LAN G 268-42, Stenalt gods. Indkomne breve til godsejeren 1773-1790. Det vigtige brev fra pastor Plesner er dateret 17.7.1783 og forvalterbrevene 25.9 og 3.11.1783, 17.8., 28.9. og 5.10. 1789.
Iflg. Trap skete udskiftningen af Voer først i 1797. Der må således være tale om en ny og forbedret udskiftning mindre end 10 år efter den første.
36. Et vigtigt bidrag på denne front er S. P. Jensen: Træk af udviklingen i landbrugsproduktionen gennem 200 år. Tidsskrift for landøkonomi 1985:4, s. 273-90.

Mejeri- eller staldgård

En studie i dansk hovedgårdsdrift i det
18. århundrede

Af *Bent Schiermer Andersen*

1. Driftsomlægning

I 1500- og 1600-årene gik der en stedse voksende strøm af fedestude fra Danmark sydpå til Nordtyskland og Nederlandene. Endnu vidner de mange herreborge i det danske landskab om de betydelige summer, der kunne tjenes på denne handel. Produktionen af fedestude forløb traditionelt over flere led. Kalvene tillagdes på bøndergårdene, hvor de gik de første fire til fem år. Herfra opkøbtes de i løbet af forår og sommer af godsejerne, som satte dem på stald til fedning en til to vintre. Når de var 5–7 år gamle, solgtes de til export sydpå. De udenlandske opkøbere var hollændere og holstenere, som lod dem gå en sommer på det fede marskgræs, før dyrene, der på det tidspunkt havde nået en anseelig vægt, omsider slagtedes.¹

Fra 30-års krigen var det imidlertid ved at være slut: eksporten begyndte at falde og blev ubarmhjertigt ved dermed igennem hele det 18. århundrede. Hårdest ramtes Fyn og Sjælland, hvis kvæg i kvalitet og størrelse var det jyske underlegent, hvorfor det også er i det østlige Danmark, vi tidligst møder studestaldningens afløser: mejeribruget eller hollænderiet, som samtiden kaldte det.

Hollændere og holstenere indkaldtes som mejeriforpagtere allerede i Kristian 4.s tid og bedre kvægracer importeredes. Mod slutningen af det 17. århundrede var mejeridriften mange steder blevet så betydningsfuld, at den udskiltes fra gårdens

Bent Schiermer Andersen, f. 1939, lektor ved Slagelse Gymnasium. Har i *Jyske Samlinger Ny række VI*, 4 1965 skrevet artiklen: *Staldgård – eller hollænderi*. Medforfatter på de historiske lærerbøger *Skib og Bygd* samt *Sværd og Kors*.

drift i en særlig forpagtning. Hvor gennemgribende denne strukturændring gennemførtes på krongodserne, viser en ekstrakt af driftsregnskaberne fra 1714.² Af ialt 30 ladegårde på øerne havde 18 gårde 100 køer og derover, mens gennemsnitsbesætningerne på de øvrige gårde lå på omkring 40–45 køer. Et udmærket overblik over den samlede udvikling fås ved at sammenligne skattemandtallene fra 1682/83 med proprietærindberetninger fra 1782.

*Hovedgårde uden staldstude*³

	1682/83	1782/83
Sjælland	23%	27%
Lolland-Falster og Møn	29	96
Fyn	37	97
Jylland	9	33

Gennemgangen af skattemandtallene 1682 viser tillige, at mange gårde på øerne ved siden af hollænderiet havde et lille studehold, der klart spillede en mindre rolle i godsøkonomien. I Jylland var det normalt at holde en lille malkekobesætning mellem 2–14 køer afhængigt af gårdens folketal og eget forbrug.

Hvordan udviklingen i de omtalte 100 år i detaljer er forløbet, lader sig ikke klarlægge, men en oversigt over situationen omkring 1760 kan dog gives.⁴ Der var da færre blandede besætninger på øerne og dermed flere rene hollænderibesætninger på Sjælland, især uden for Københavns amt. Også til Jylland var hollænderierne kommet, men den østjyske kvægbrugsstruktur fra Koldinghus til Randers præges især af blandede besætninger. I de gamle staldningsegne i Vestjylland træffes de på mere end 20% af gårdene. Egentlige staldgårde hører fortsat hjemme i Jyllands nordlige og vestlige egne, hvor de er næsten enerådende. De findes stadig i stort antal i Østjylland og enkelte steder på Sjælland. Om end studestaldningen således stadig praktiseredes mange steder, leverede de fleste gårde ikke længere samme produkt som tidligere. Mange proprietærer havde opgivet den egentlige kornfedning til fordel for en økonomisk mindre krævende produktionsform, som

samtiden kaldte »at føde«. Årsagerne hertil lå i voksende produktionsomkostninger og svigtende udenlandsk efterspørgsel.⁵

Hollænderierne voksede ikke kun i udbredelse, men også i størrelse. Følgende eksempler, hentet fra godsarkiverne, kan give et indtryk.⁶

Hollænderibesætninger.

	1682	1721	1731	1757	ca. 1775	1784
Giesegård.....		100	200	190		
Spanager.....				145		
Juellund.....				232		
Adelersborg...					60	250
Billesborg.....	100				150	
Urup.....	6					162
Tirsbæk.....	6					80

Dette afsnit kan passende afrundes med et kort referat af de oplysninger, professor Gregers Begtrup samlede på sine rejser i Kongeriget omkring 1800, og som han udgav i Bogen: Beskrivelse over Agerdyrkningens tilstand i Danmark. På Sjælland og Møen anslår Begtrup gennemsnitsbesætningerne på herregårdsmejerierne til cirka 150. Det samme gælder for de fynske og langelandske besætninger, mens Lolland-Falster mere fremhæves for sin kornavl end for kvægbrug. På den jyske halvø var mejeridriften den foretrukne driftsform i den østlige del af halvøen fra Kolding til Randers. Nord for en linje Randers-Vejen skiftede billedet: hollænderierne blev færre, besætningerne mindre, »staldgårdene« hyppigere og større.

II. Prisudviklingen på animalske landbrugsprodukter

Den langvarige og kraftige ekspansion indenfor mejeribrugget blev især i det 18. århundrede hjulpet frem af en gunstig prisudvikling på denne driftsforms produkter. Dette har længe været et hovedsynspunkt hos danske agrarhistorikere, som især har hæftet sig ved prisudviklingen på smør og oksekød. Men som vi senere skal se, var mejeribrugget på grund af en

bred vifte af produkter i særlig grad i stand til at udnytte konjunkturerne, samtidig med at det havde en gunstig omkostningsudvikling. Her overfor stod studeproduktionen, der i sagens natur koncentrerede sig om et specialiceret produkt, som i den gammelkendte form rantes af faldende efterspørgsel og stærkt voksende produktionsomkostninger.⁷

For at få den fulde forståelse af de økonomiske kræfter bag driftsomlægningen, er det nødvendigt at inddrage udviklingen for en lang række animalske produkter, for korn og for en række tjenesteydelser indenfor landbruget. Før disse bringes, skal jeg indledningsvis gøre et par bemærkninger om det benyttede prismateriale.

Ved opstilling af længere prISRækker før år 1700 er man i hovedsagen henvist til at benytte torvetakster og kapitelstakster, som også er benyttet af afdøde professor Aksel Nielsen. Efter 1700 vokser egentligt prismateriale – både i kvantitet og kvalitet. Af ganske særlig betydning for denne undersøgelse er eksistensen af de københavnske torvepriser, især for smør. For okse-, kalve- og svinekød i København er der stadig kun takster, men de kan suppleres med priser fra Asiatisk Kompagni. Ved bestemmelse af provinsens priser, som kunne tænkes at have betydning for de konstaterede strukturforskelle i kvægbogsstrukturen, findes i størstedelen af det 18. århundrede også kun takstmateriale. Først fra 1776 kan købstadstaksterne suppleres med torvepriser, som i denne forbindelse er benyttet for Odense, Vejle, Århus, Ålborg og Ringkøbing 1776–80 og 1790–95. Også godsarkiverne rummer prisoplysninger. Her er benyttet arkiverne fra Løvenborg, Juellinge, Bregentved, Gisselfeld, Giesegaard, Samsø, Tåsinge, Frederiksgave, Erholm og Søndergaard, Lindenberg, Støvringgård og Scheel (Sostrup). Desværre er deres oplysninger ofte meget mangelfulde. Tit er man henvist til alene at arbejde med købspriser. Efter købers/sælgers navn leder man ofte forgæves, ligesom manglende dateringer hyppigt medfører, at sæsonpriser ikke kan isoleres. Kvalitets- og vægtangivelser mangler ofte.

II. 1. Hovedresultater

Det første indtryk af disse mange priser er en mosaik, der kun vanskeligt lader sig ordne i bestemte mønstre. Hovedskavanken er manglen på egentlige prISRækker, der løber over et ri-

meligt antal år. Der er stort set kun det københavnske torve- og takstmateriale, der har denne kvalitet. Rundt om dette flyder de mange spredte priser fra godsarkiverne og købstæderne. I første række maner de mange forskellige priser på samme vare indenfor samme år til en forsigtig anvendelse af materialet. Det er således i høj grad et spørgsmål, hvor stor vægt der m.h.t. repræsentativitet kan lægges på mange af godsarkivernes priser. I de fleste tilfælde er der selvfølgelig tale om priser i egentlig forstand. Men har de kun været gældende for godsets domæne? Eller afspejler de et større områdes prisniveau? Entydige svar kan ikke gives, hvorfor andre lokalhistoriske oplysninger må inddrages i behandlingen. Til priser med liden repræsentativitet må givetvis henregnes oplysninger fra grevskabet Tåsinge i Niels Juels periode (1714-66), mens priser fra godser i de sjællandske landdistrikter på grund af den noget mere udviklede handelsstruktur formodentlig kan tillægges større betydning.⁸ De fynske og jyske godsarkivers priser er vanskelige at bedømme på grund af godsernes geografiske isolation. Endelig er en del af godsernes priser fremkommet som kontraktbestemte størrelser i samhandel mellem proprietær og forpagter og kan derfor i lange perioder ligge uberørt af prisudviklingen iøvrigt. På samme måde er der alene af geografiske årsager en naturlig begrænsning i købstadsprisernes brugbarhed. Det kan sammenfattende siges med dr. Skrubbeltangs ord, at »der bør arbejdes med et betydeligt antal virkelige priser, hvis man på dette grundlag vil drage sikre slutninger af større rækkevidde«. ⁹ Det kan diskuteres, om et sådant grundlag er tilvejebragt på alle områder med det her anvendte materiale, men jeg vil dog mene, at hovedkonklusionerne bærer præg af rimelig sikkerhed.

I denne undersøgelse er der inddraget priser på følgende af landbrugets varer og tjenesteydelser: smør, ost, mælk, fløde, kalvekød, svinekød, røget flæsk, græsstude, staldstude, malkekøer, fedesvin og fedekalve, lønninger for røgttere, mejersker, malkepiger samt forpagtningsafgifter i hollænderikontrakter. Korn er kun medtaget i mindre omfang, fordi det i denne forbindelse kun drejer sig om at finde et mål for salgsværdien af foderet på staldgårdene. Her vil vi nu først redegøre for de typiske træk ved prisudviklingen for de vigtigste af de producerede varer, mens priserne på de levende dyr og tjenesteydelserne vil blive behandlet senere.

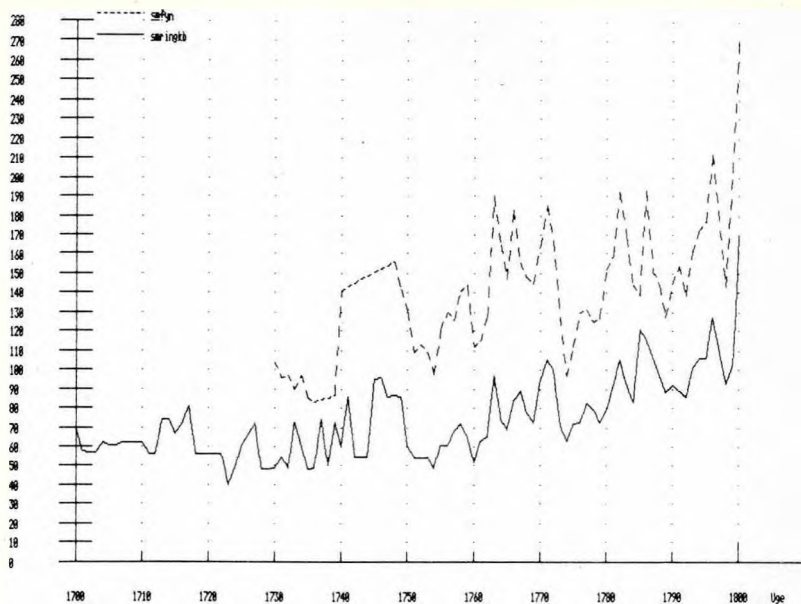
Sammenholdes godsarkivernes priser på lokalt forhandlede varer med købstædernes og med Københavns torvepriser og takster, står det klart, at hovedstadens priser var langt højere end provinsens. Det ses endvidere, at de fleste varer blev billigere jo længere vestpå, man kom. Alene Ålborg bryder dette billede, hvilket må tilskrives byens handel ud over bygrænsen. Fra denne almindelige tendens må muligvis undtages priserne på almindelig dansk ost, hvilket skal kommenteres senere. I øvrigt bekræftes det fra tidligere undersøgelser kendte billede af periodens fluktuationer: den et hundrede år lange depressionslignende periode cirka 1650–1750 med lave priser især i begyndelsen af 1720'erne og 1730'erne efterfølges af et halvt århundredes gentagne prisstigninger.

	Smør		Ost		Oksekød	
	sk pr td		sk pr skipp		sk pr pund	
	1777–80	1791–95	1777–80	1791–95	1777–80	1791–95
København	2819	3296	854	938	4.7	5.49
Odense	1913	2692	938	1213	3.75	4.4
Vejle	1690		1195		3.57	
Århus	1967		893		3.95	
Ålborg	2270		893		3.5	
Ringkøbing	1534				2.9	

Priserne for samtlige varer bevæger sig stort set ad analoge baner, om end udsvingenes størrelse varierer. Ved smør, oksekød og de øvrige kødarter – alle karakteriseret ved ikke nødvendigvis at være bundet til lokalt forbrug – indtræffer prisstigninger og -fald med ret stor samtidighed i hovedstad og provins. Anderledes forholder det sig med mere lokalt bundne varer – typisk mælk og fløde – hvor der i prisbevægelserne noteres udtalte forskelle fra København til provinsen.

II. 2. Smør og oksekød

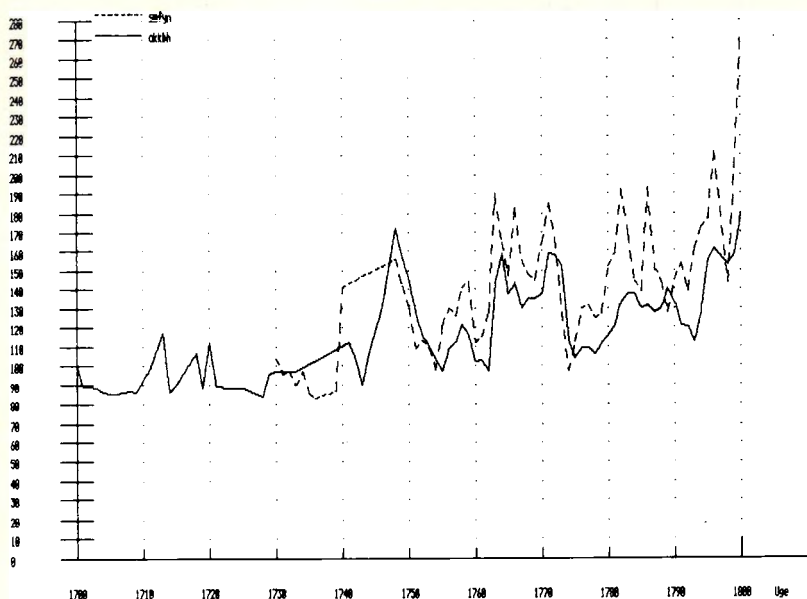
Størst interesse knytter sig til udviklingen af smørpriserne over for oksekødspriserne som eksponenter for de to forskellige kvægbrugsformer. Aksel Nielsen beregnede prisfaldet for kød til 37% frem til 1731–40 med udgangspunkt i tiåret 1651–60.

Figur 1. Prisudviklingen på fynsk smør i København (----) og kapitels-taksten for smør i Ribe stift, Ringkøbing. 1721-45 = 100.

For smør viste hans beregninger et prisfald på 30% i samme periode.¹⁰ Beregnes prisudviklingen med udgangspunkt i pe-rioden 1721-45 (= 100) og et gennemsnit af årene 1651-56 og 1661-65, idet der ses bort fra krigsårene, kan prisfaldet på kød beregnes til cirka 27% og for smør til 20%. I sidste halvdel af det 18. århundrede steg smørpriserne kraftigt, især fra om-kring 1770 og endte i 1790'erne på et niveau, der lå 80-90% over gennemsnittet i årene 1721-45. For oksekød var prisstig-ningen fra midten af århundredet til niveauet i 1790'erne kun omkring 40%. Prisudviklingen for smør var altså gunstigere end for oksekød, men kan vel næppe før et stykke ind i 1700-tallet siges at være virkelig signifikant. En del af forklaringen på udviklingen indenfor kvægbruget må derfor som tidligere nævnt søges i omkostningsudviklingen og i mejeribrugets evne til at producere flere produkter.

Som nævnt steg priserne på smør også i provinsen i sidste del af århundredet, hvor priserne på Fyn og i Østjylland synes

Figur 2. Prisudviklingen for oksekød i København og fynsk smør (----) sammesteds.

1721-45 = 100

at have ligget på samme niveau. Smørpriserne i provinsen var i størstedelen af 1700-tallet så lave, at det i mange tilfælde må have været vanskeligt for hovedgårdene at opnå en rimelig fortjeneste. Det kan derfor ikke undre, at flere godser stod i direkte forbindelse med det københavnske marked.¹¹ Denne adgang til hovedstadens langt bedre priser og kraftigt ekspanderende smørmarked har utvivlsomt været en simpel nødvendighed for mange proprietærer.

En yderligere forklaring på strukturændringen kan måske fås ved at betragte prisniveauet for de forskellige varer. Det ses da, at varer som saltet oksekød og almindelig dansk ost har været billige, skønt oksekøddet havde en produktionstid på 4-6 år (studens levetid til slagning), mens kalvekød og røget flæsk med en væsentlig kortere produktionstid, samt smør var ganske kostbart. Fersk oksekød og fersk svinekød har indtaget en mellemposition med oksekøddet som det billigste. De importerede oste og de danske specialoste, tyboosten, ærøosten, ef-

terligningerne af svejtziske og engelske oste og formentlig fede danske oste i det hele taget har kunnet sælges til priser, der lå væsentligt over de københavnske torvepriser. Det er værd at bemærke, at de danske specialoste iflg. godsarkivernes oplysninger næsten fordoblede deres priser i løbet af det 18. århundredes sidste halvdel.

Forholdet mellem prisudviklingen på saltet oksekød (= 1) og fynsk smør, som var det billigste, var i København

1651-1700	1:3,5
1701-1750	1:3,7

og mellem fersk oksekød og fynsk smør

1686-1700	1:1,6
1701-1750	1:2,0

Her må erindres, at der udover direkte produktionsudgifter i kødpriserne er inkluderet udgifter til transport, accise, samt især slagternes udgifter og avancer. I smørpriserne er i mange tilfælde kun inkluderet udgifter til transport og accise, idet mange proprietærer som nævnt selv handlede direkte på det københavnske marked. I begge tilfælde er det selvfølgelig klart, at der i et eller andet omfang kunne kompenseres for transportudgifter ved at udnytte bøndernes hoveripligt.

Efter således at have tilvejebragt et overblik over prisudviklingen på de vigtigste produkter fra henholdsvis det oksekødproducerende kvægbrug (studene) og mejeribruget, der også i stor udstrækning producerede kalve- og svinekød, vil vi gå nærmere ind i selve produktionsprocesserne og de problemer, der knytter sig hertil.

III. Staldgårdenes økonomi

III. 1. Produktionen på staldgårdene

Staldgårdene leverede de slagtefærdige stude, og derfor knytter der sig den allerstørste interesse til priserne på dette produkt. Dette gælder også, selv om udviklingen i oksekødspriserne allerede har givet et tydeligt fingerpeg om udviklingens

retning. Det skal understreges, at langt de fleste stude efter slagtning er endt som saltet oksekød – den mest udbredte måde at konservere på og det billigste af oksekødsprodukterne. Kun et mindretal af godserne har på grund af beliggenheden tæt ved et større marked kunnet drage fordel af salg til øjeblikkelig konsum – dvs. som fersk kød. Iøvrigt skal det understreges, at der i høj grad synes at være tale om købers marked ¹³.

Studene solgtes fra hovedgårdene direkte til slagtere fra København – det gjaldt også hyppigt for de jyske gårde – og til provinsslagtere eller professionelle opkøbere. Endnu i begyndelsen af 1700-årene kom disse fra Nederlandene, men erstattedes af opkøbere fra Holsten, som der også blev færre af i løbet af 1700-tallet. Langt den største del af afsætningen fra staldgårdene skete efterhånden til hjemmemarkedet ¹⁴.

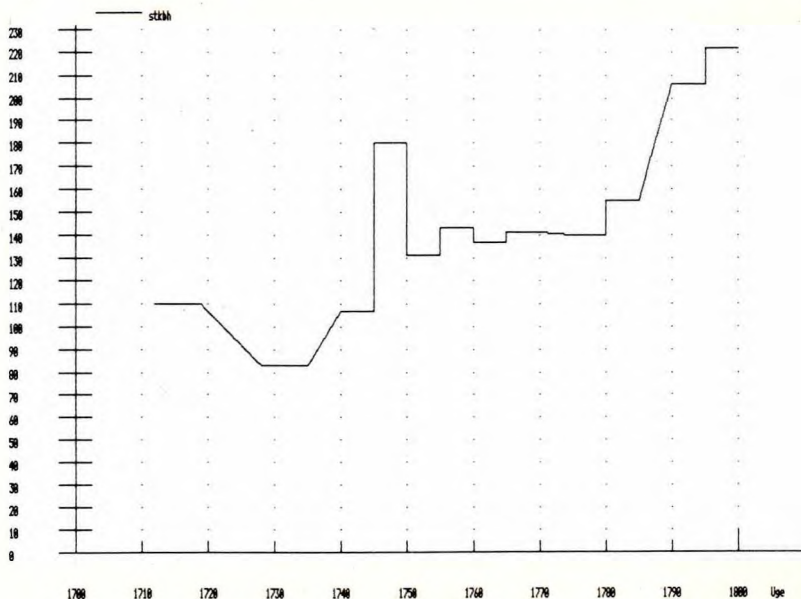
Desværre møder en undersøgelse af priserne på dyrene store vanskeligheder, og først et godt stykke inde i det 18. århundrede er det muligt at give blot nogenlunde dækkende priser. Først og fremmest hænger dette sammen med varens individuelle karakter, hvilket proprietærindberetningerne til Generaltoldkammeret klart illustrerer (jfr side...). Flere steder ses prisforskelle på op til 1000 skilling pr. dyr, solgt fra samme gård i samme år.

Sådanne eksempler viser med stor tydelighed, at studepriser, der er isolerede i tid og rum, ikke bør sættes i umiddelbar forbindelse, med mindre andre kriterier binder dem sammen. Flere mulige fejlkilder bevirker yderligere, at godsarkivernes priser på stude må anvendes med yderste forsigtighed, og at mange må kasseres. Efter den traditionelle handelsform blev kontrakter allerede indgået i november-december, mens dyrene først blev afdrevet i april-maj. I forbindelse med et uudviklet kommunikationssystem har dette utvivlsomt i mange tilfælde resulteret i priser, der hverken har været repræsentative for egnen eller året. Yderligere kompliceres billedet af kvægpestens hæringer 1745–47, 1749, i 1760'erne og på ny i 1770'erne. I disse perioder er de høje priser udtryk for et ekstremt faldende udbud og ikke for en profitabel situation for proprietærerne.

Et særligt problem er godsarkivaliernes terminologi. Vi møder »staldstude«, »fedestude«, »fødestude«, »foerede stude«, »græsstude« eller slet og ret »stude«, hvor betegnelsen dækker

over forskellige kvaliteter. Dette sidste forhold – kvalitetsproblemet – illustreres glimrende af en prisrække fra Lindenberg gods. Den går helt på tværs af det sædvanlige mønster, idet priserne hopper op og ned. Forklaringen synes ligetil, når man betragter indkøbene og de opkøbere, der figurerer i regnskaberne. Holstenere veksler med københavnske opkøbere og lokale folk. Det er derfor nærliggende, at der bag betegnelsen »stude« gemmer sig dyr af forskellig vægt og kødkvalitet.

Jeg har derfor i det følgende valgt at se bort fra sådanne usikre priser og alene forsøgt at antyde udviklingen med priser for 1. staldstude, købt af københavnske slagtere og 2. staldstude, købt af hollandske og holstenske opkøbere. Dette indskrænker antallet af anvendelige priser ganske kraftigt, men skulle sikre en vis ensartethed hos dyrene, idet man må forudsætte, at de nævnte opkøbergrupper har stillet ensartede krav til deres størrelse og foderstand. De udenlandske opkøbere fo-

Figur 3. 5-års prisgennemsnit på stude, opkøbt af københavnske slagtere.

1712-44 = 100

retog deres opkøb i Vest- og Nørrejylland, mens de københavnske slagtere både opkøbte dyr på Sjælland og i Jylland. Selv om de sjællandske stude i almindelighed var mindre end de jyske, behøver dette ikke at være tilfældet for de dyr, slagterne købte, fordi de sjællandske proprietærer gerne opkøbte »græsstude« i Jylland og på Fyn¹⁵.

Om studeprisernes bevægelser fra midten af det 16. århundrede og frem til 1710/20 ved vi i virkeligheden ikke meget. En sammenligning af priser fra Elbmarkedet 1638–47¹⁶, hvor et prisfald allerede synes at være ved at slå igennem, med priser fra hollandske opkøbere i Jylland i årene 1710–20, viser et mindre men tydeligt fald på mellem 12 og 20%. Når bortses fra kvægpestårene, nåedes gennemsnittet fra 1640'erne ikke igen før i løbet af 1750'erne. Men det må understreges, at materialet er *meget* spinkelt og at der med nogen ret kan sættes spørgsmålstegn ved de to prisgrupperes sammenlignelighed.

I det 18. århundrede findes de bedste prisoplysninger i de københavnske slagteres kontrakter med leverandører forskellige steder i Danmark¹⁷. Med basis i årene 1712–44 ses deres indkøbspriser i årene op til 1720 – den sidste periode af Den store nordiske krig – at ligge cirka 10% over basisindekset. Derefter indtræder i 1720'erne og 1730'erne betydelige prisfald. Årene efter 1745 præges først af kvægpestårene, dernæst synes priserne at ligge ret stabilt, ca. 30% over indkøbspriserne 1712–19, indtil 1780'erne, hvor der atter kan konstateres en prisstigning til cirka 40%. I de følgende år slår de internationale konjunkturer kraftigt igennem – specielt i 1790'erne med store prisstigninger til følge.

At bestemme prisudviklingen på de dyr, der købtes af de udenlandske opkøbere, er sværere, fordi materialet er fattigere. Priser fra årene 1714–20 viser god overensstemmelse med de københavnske slagteres indkøbspriser fra samme år. Herefter er der en stor lakune helt frem til 1781. I dette år lå priserne 41% over gennemsnittet fra 1715–20, mens de københavnske priser lå 42% over gennemsnittet fra 1718–19.

Endelig foreligger – som tidligere nævnt – priser i indberetninger til Generaltoldkammeret fra årene 1781 og 1784–85. Egentlige regnskabsoplysninger er det selvfølgelig ikke, men de har ialtfald den kvalitet, der ligger i det store antal, nemlig cirka 8000 dyr. Beregner vi derefter prisstigningerne på alle tre nævnte grupper ud fra gennemsnittet af de københavnske

slagteres indkøbspriser 1710–44, fås prisstigninger på mellem 32 og 84% med et gennemsnit på omkring 50%. Og dette resultat ligger ikke alt for langt fra prisstigningerne på de dyr, der købtes af københavnerne og udlændinge.

	1781		1784		1785	
	antal	indeks	antal	indeks	antal	indeks
Skanderborg						
og Åkær amter .	1019	139	154	134	536	151
Frijsenborg.	592	132	298	137	262	145
Riberhus amt	327	152	185	177	211	138
Bøvling & Lundenæs.	1786	155	1360	170	1264	184
Kbh. Slagtere						
1781–85			155			
Holstenere						
1781–85			170			

(Basis: 305.570 gr. f. sølv = 100)

Der synes at være rimelig god overensstemmelse, men det skal understreges, at der her er tale om flere forskellige prisniveauer, idet eksportstudenenes prisleje i hele perioden var højere end niveauet på hjemmemarkedet. Denne forskel bliver iøvrigt mere udtalt i løbet af 1790'erne på grund af de internationale krigskonjunkturer og den deraf forøgede efterspørgsel.

III. 2. Græsstudene

Typisk startede staldgårdenes produktionsproces med indkøb af græsstude i løbet af foråret eller sommeren hos bønder, præster og borgere, på hvem der var lagt restriktioner i forbindelse med studeopdrættet. Det er derfor vigtigt at bestemme prisudviklingen på græsstudene, idet den udgift var staldgårdenes største. Men det er desværre også overordentlig vanskeligt. For det første er materialet meget spredt og tyndt. Vægtangivelser mangler i godsarkiverne, og det er umuligt at tage højde for de virkninger, bøndernes sociale og retlige af-

hængighed af godsejerne kan have haft på priserne¹⁸. Dertil kommer, at græsstude-betegnelsen bruges lemfædigt om forskellige kategorier af dyr. Oftest er det som nævnt betegnelsen for dyr, købt af græsset hos bønderne, men betegnelsen bruges også i flere tilfælde om dyr, der solgtes af hovedgården på samme tid som de egentlige staldstude, og hvis priser ikke altid lå så fjernt fra staldstudenes. Desuden forekommer betegnelsen »fødestude« både om dyr, som proprietærene købte og derefter (måske) staldede, og om dyr, som solgtes af hovedgårdene. Den bedste forklaring findes hos Lybecker:

»Græs- og Fødestude ere de, som om Sommeren ere græs-sede eller fødede med Høe og Halm. Staldstude ere derimod aleene de, som paa Stalden ere fedede med Korn, hvilket sidste alene ere visse Herregaarde tilladte.« (1787).

Lybecker slår således tilsyneladende de to betegnelser sammen til en kvalitet, mens Gregers Begtrup omkring 1800 skelner mellem tre med fødestudene som en mellemkvalitet.

Kun fra en hovedgård, Lindenberg i Ålborg Amt, foreligger en længere prisrække 1727–90, dog med store lakuner. Lindenberg havde hollænderi, men der staldedes altså også stude på gården. Studene købtes hos nærboende bønder, og de færdige produkter solgtes til holstenere, københavnske slagtere, andre hovedgårde eller på markedet i Ålborg. Der indkøbtes også af og til stude fra andre hovedgårde samt arbejdsstude til teglværket på godset. Går vi ud fra, at godset har stillet ensartede krav til de indkøbte dyr, og holder vi os alene til priser på dyr, som købtes hos de nærliggende bønder, idet der ses bort fra teglværksstudene, fås følgende billede:

år	antal	priser skilling	gennemsnit skilling
1727	11	476–660	576
1731	4	520	520
1774	4	864–896	880
1789 ¹⁹	10	1248	1248

Det giver i perioden 1727–74 en prisstigning på cirka 53% samt en yderligere stigning frem til 1789 – året efter staldningsprivilegiernes bortfald. Det samlede materiale er imidlertid så spredt og viser – når andre godser inddrages – så forskellige priser fra lokalitet til lokalitet og fra år til år, at det ikke kan bruges til verifikation af prisrækken fra Lindenberg. Det er imidlertid sandsynligt, at de internationale konjunkturer fra 1770'erne, bøndernes friere stilling fra slutningen af 80'erne, staldningsprivilegiernes bortfald og ophævelsen af eksportforbudet for græsstude må have medført prisstigninger på ungvæget.

III. 3. Folkehold og lønninger

Mens mejeribrugene beskæftigede en lang række forskellige tjenestefolk i produktionens forskellige led, var folkeholdet på staldgårdene begrænset til røgttere, staldkarle og vogterdrengene. Både Otte Lytken, »monsieur H paa S.R.A.«, der skrev i *Oeconomisk Magazin* henholdsvis i 1759 og 1763, og senere Lybecker regner 1 røgter pr. 50–60 stude hele året og et par vogterdrengene i sommerhalvåret. At de store gårde virkelig klarede sig med få folk, viser godsregnskaberne fra Lindenberg, hvor der i 1770'erne, 80'erne og 90'erne kun beskæftigedes mellem 1 og højst 4 røgttere.

Lønnen, der udbetales halvårligt med den største del i sommerhalvåret, bestod af en pengeløn med kosttillæg. Tillægget kunne bestå af penge eller naturalier, men var oftest en blanding af begge dele.

Også her er der tale om et meget spredt materiale med adskillige problemer af metodisk karakter. Da det vil føre for vidt på dette sted at foretage en detaljeret gennemgang heraf, følger alene konklusionerne. Efter 1730 forekommer lønstigninger af betydning næppe førend i 1760'erne, påny omkring 1780 og endelig i 1790'erne. Sammenlignet med stigningerne på landbrugets varer er lønstigningerne meget moderate. Endvidere er det karakteristisk, at de fleste lønstigninger finder sted ved nyansættelser og kun med en vis forsinkelse slår igennem til de ældre ansatte. Ligesom varepriserne er også folkelønnen lavere, jo længere man rejser vestpå i landet.

III. 4. Foderkorn

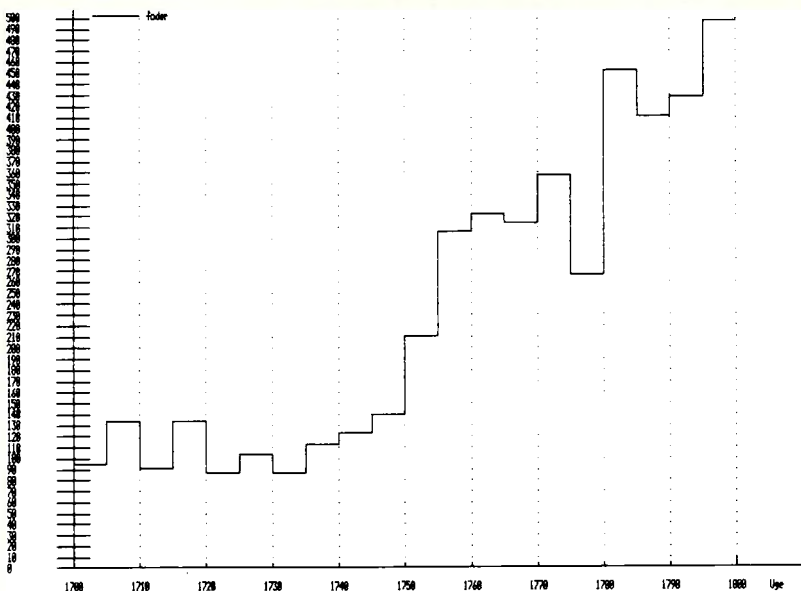
Foderkornet kom i tiden efter kvægpestens første angreb i 1740'erne til at indgå i omkostningerne ved staldningen med større vægt end tidligere. De holstenske opkøbere ønskede dyrene leveret i en så god foderstand, at de straks kunne afdrives videre sydpå, således at risikoen for spredning af smitten kunne minimeres. Ikke alene måtte den anvendte mængde korn øges, men dertil kom, at priserne på det vigtigste, havren, mere end fordobledes i løbet af det 18. århundrede.²⁰ Det er imidlertid umuligt ud fra godsarkiverne at nå frem til et mål for, hvor meget foderkorn det var almindeligt at bruge. Eneste mulighed er at ty til samtidens litteratur, først og fremmest Lybecker og Begtrup, der desværre begge skriver sent i perioden. Lybecker refererer dog foderexempler tidligere i århundredet²¹.

På grundlag af disse oplysninger kan opstilles flg. oversigt over kornforbruget, idet det bemærkes, at der herudover skal regnes med en ikke specificeret mængde høg og halm.

Fodereksempler pr. staldstude

	rug td	byg td	havre td
før 1745 (Lybecker)	3/8	1/3	1/2
o. 1770 (Lybecker)	3/4	2/3	1
o. 1800, Vejle (Begtrup).....			3
o. 1800, Tisted (Begtrup).....	4 ²²		
o. 1800, Tisted (Bettrup).....		1 1/2	3

I figur 5 er salgsværdien af foderet pr. stud, som angivet i Lybeckers 2 eksempler, sat i forhold til salgsprisen på studene. Overgangen til den større fodermængde er under hensyn til Lybeckers oplysninger lagt ind i kurven fra 1750. Selv om hans angivelser er langt de laveste, ses effekten af de stigende kornpriser i forbindelse med den forøgede fodermængde. Omkring 1720 brugtes således cirka 10% af en studs salgspris til foder, mens det tilsvarende tal for 1780-85 var cirka 26%. Dette, sammenholdt med bemærkningerne både i litteraturen og i godsarkiverne²³ om tab og gevinst ved studestaldning i for-

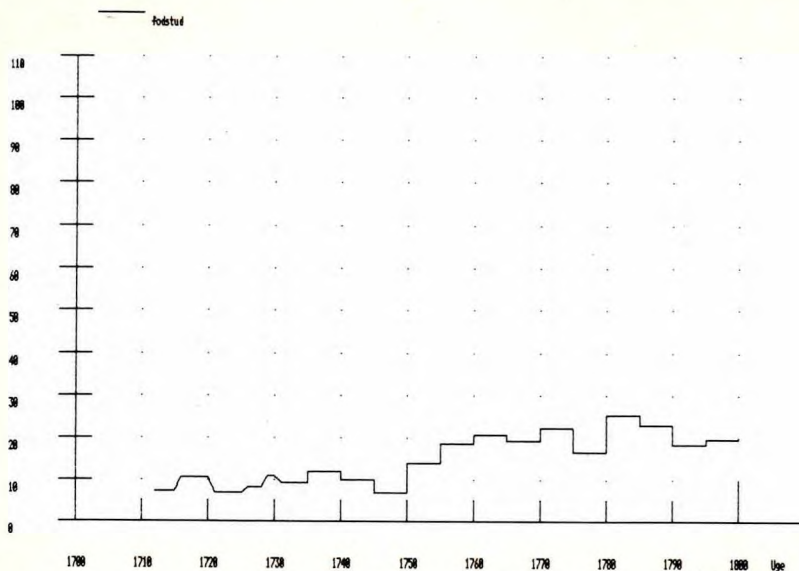

Figur 4. Prisudviklingen i fem års gennemsnit for den mængde foder, Lybecker anslår for almindelig. Det ses tydeligt, hvor stærkt den forøgede fodermængde slår igennem, her beregnet fra 1750. 1721-45 = 100

hold til havreprisen og de voksende krav til dyrenes foderstand, illustrerer klart foderudgifternes belastende udvikling efter 1740'erne. Dette måtte være et stærkt incitament til at forlade staldningen, erstatte den med produktion af »fødestude« eller mejeridrift eller til at søge nye fodermuligheder. Men konservatismen hos proprietærene var åbenbart stærk på det sidste punkt, for det er først omkring århundredeskiftet, at nye afgrøder som turnips nævnes og da ofte kun som forsøg.

III. 5. Omkostningskalkule

Vi kan altså med rimelig sikkerhed fastslå, at priserne på græsstude stort set fulgte stigningerne på staldstudene, at lønningerne lå lavt og fast, at udgifterne til foder steg stærkt

Figur 5. Salgsværdien af fodermængden pr. stud set som en procentdel af salgsprisen.

(også hvis man alene holder sig til prisstigningerne på kornet). At komme det nærmere i form af konkrete tal er vanskeligt, men måske ikke umuligt. Vel vidende, at jeg på dette punkt går til kanten af, hvad materialet kan bære, vil jeg alligevel forsøge at give et overslag over, hvor stor en andel af salgsprisen, omkostninger i almindelighed kunne forventes at udgøre.

Fuld sikkerhed vil først kunne nås, når sådanne kalkuler kan bygges på konkrete regnskabsoplysninger over indkøb og salg i samme produktionsår. På dette punkt er det kun lykkedes at finde tre egentlige regnskabseksempler. Dertil kommer to andre, meddelt henholdsvis af Lybecker og af Gregers Begtrup. Lybeckers oplysninger er et ideal-eksempel, der skal give indtryk af problemerne ved studestaldning over en årrække, men bygger i et vist omfang på regnskabsoplysninger. Begtrups eksempler synes at være gengivelser af egentlige regnskabsoplysninger, som han har fået overladt i skriftlig form.

I følge oplysninger i Lindenberg godsarkiv udgjorde udgifterne til indkøb af stude af græsset i årene 1727–31 i gennem-

snit 67% af salgsprisen på staldstudene. På henholdsvis Bødstrupgaard (50 dyr) og Aagaard (79 dyr), begge i Holbæk amt, var procenten i 1743/44 henholdsvis 82 og 76. I 1770 anslår Lybeckers kilde udgifterne ved indkøb af græsstudene til omkring 80% af salgsprisen. Begtrup anfører, at udgifterne på Tandrup og Kærgaardsholm i Nørrejylland i årene 1789–1800 lå mellem 58 og 78%, i gennemsnit 68% af salgsprisen. Også fra proprietær Vandborg på Mors har Begtrup oplysninger. Her lå udgiften 1798–1805 mellem 45 og 80%, i gennemsnit 68%. Det er typisk, at udgifterne på Tandrup og Kærgaardsholm beslaglagde 78% af salgsprisen, mens proprietæren på Mors samme år (1798) kunne slippe med 45%²⁴.

Det er desværre ikke lykkedes at komme længere tilbage, men materialet antyder for perioden efter 1720 med ret stor sikkerhed to forhold. For det første studestaldningens karakter af hazard: det ene år godt, det næste en katastrofe. For det andet synes det, som om proprietærene, hvis de budgetterede over en årrække, har måttet regne med at aflevere 65–75% af salgsprisen til indkøb af græsstude. Dette glæder tilsyneladende både årene omkring 1730/40 og i 1790'erne.

Dernæst kornet. Beregninger på det foreliggende tidligere omtalte prismateriale synes at indicere, at salgsværdien af det korn, som i 1780'erne puttedes i studene, har udgjort 20–25% af salgsværdien alt efter hvilken fodersammensætning, der anvendtes og hvilke kapitelstakster, der beregnes efter. Udgifterne til lønninger kom næppe over 2–3%. Således kan følgende kalkule for århundredets sidste fjerdedel opstilles

	%
	af salgsprisen
indkøb af græsstude	65–75
salgsværdi af foderkorn	20–25
lønninger	2–3
	<hr/>
ialt	87–103

Eller med andre ord: en hårfin balance mellem tab og gevinst. Dertil kommer selvfølgelig, at kalkulen ikke er komplet: Der skulle yderligere afholdes udgifter til reinvesteringer i produktionsapparatet, samt til forrentning af den kapital, som eventuelt måtte lånes til de årlige indkøb af græsstude. Og det

var ikke småpenge, det drejede sig om på de store besætninger over 100 stude. Fordelen for staldgårdsejerne kunne ligge i dyrenes gødning. Proprietær Willemoes på Tandrup regnede med »12 gode Læs Møg« pr. stud, som – opblandet med halv jord og mergel – kunne strække til 3 skæpper land²⁵. Kalkulen bliver lidt bedre tidligere i århundredet på grund af de lavere kornpriser, men en dyr måde at bruge kornet på var og blev det, selv hvis godsejerne var i den heldige situation at have fede tiender.

IV. Mejeribrugets økonomi

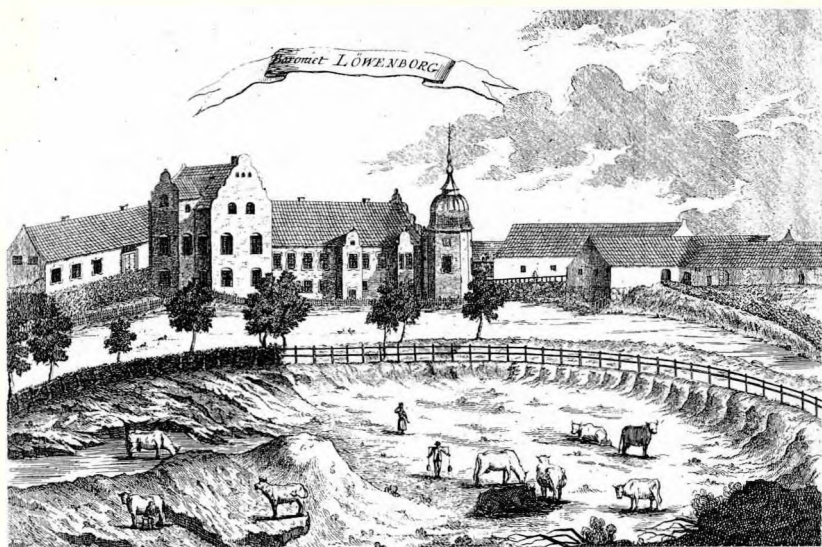
For at forstå betydningen af de gode priser på smør, specialoste, svinekød, røget flæsk og kalvekød for mejeribrugets ekspansion, er det nødvendigt at undersøge produktionsprocessen for de enkelte produkter.

IV. 1. Smør

Smørret var uden sammenligning det vigtigste produkt. Det steg i pris gennem det meste af det 18. århundrede overalt i Danmark, ja faktisk mere i provinsen end i København – selv om produktionen steg. Det var efterspurgt både i saltet og usaltet tilstand, men dets kvalitet lod som regel meget tilbage at ønske. Gisegaards godsforvalters besvær med dels at holde det frisk, dels med utilfredse københavnske kunder er typiske udtryk for produktets kvalitative mangler. Således skriver han i forvalterrapporten den 31. august 1728:

... thi skal man sælge smørret, må det kun være mådeligt saltet, så det kan have en sød smag, og skal det stå noget, bliver det ganske gæstrig og måtte jeg – Gud straffe mig – tage det øverste af fjerdingerne, som var ganske fordærvet, fordi det havde stået så længe, og havde det stået endnu otte dage, havde jeg aldrig blevet det kvit uden stor skade.«²⁶

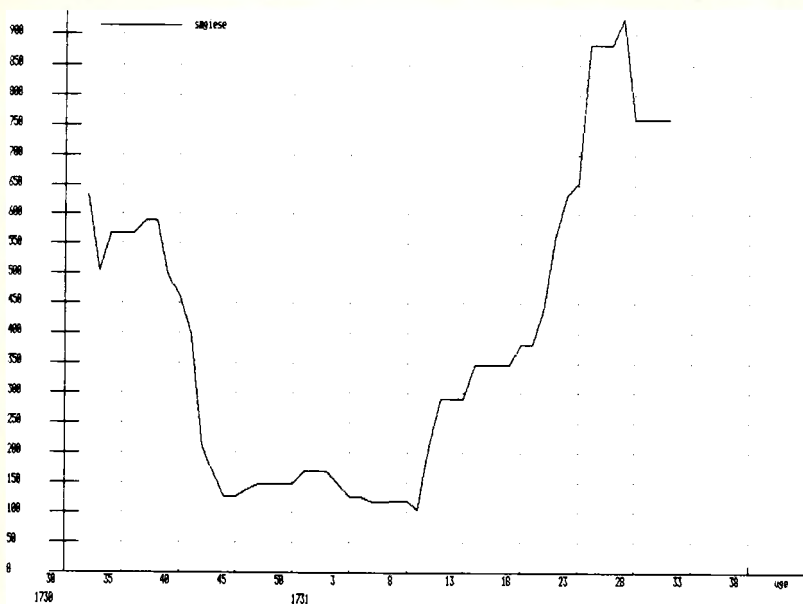
De fleste sjællandske og mange fynske hovedgårde solgte deres smør i København, ligesom også jyske hovedgårde brugte dette marked. Fælles for dem er, at de måtte sælge til meget skiftende priser – i flere tilfælde under de laveste københavns-

Løvenborg gods i Holbæk amt efter stik af J. Haas ca. 1774.

ske noteringer. Det gælder for eksempel smør fra Tåsinge i 1720'erne. I 1790'erne viser baroniets arkiv, at smørret afsattes lokalt til priser, der lå betydeligt under noteringen i Odense. Den forklaring er nærliggende, at baroniet ikke kunne producere kvaliteter, der kunne konkurrere på det københavnske marked. Lindenberg hovedgård afsatte sit smør i det fjerne København, men underligt nok til priser, der synes at ligge på niveau med smørtaksterne fra Ålborg, hvor godset iøvrigt afhandlede alt sit korn. Fra tid til anden opnåede mejeriet på Lindenberg dog langt bedre priser på smør, der solgtes til bl.a. det kongelige køkken (for eks. 57 halve tønder i 1769) og til geheimeråd Desmercieres (3 tønder i 1785). Noget lykkedes åbenbart bedre end andet.

Selve smørproduktionen varierede ved midten af 1600-tallet på kronens ladegårde mellem 10 og 25 kilo pr. ko og lå rimeligvis noget lavere på proprietærgodset.²⁷ 75 år senere, i 1728–29, kan produktionen pr. ko på Giesegaard ud fra forvalterens ugesedler, hvor han uge for uge meddelte antal bøtter opsiet mælk

Figur 6. Smørdbyttet uge for uge på Giesegaard fra august 1728 til august 1729, gram pr. ko. Der knytter sig nogen usikkerhed til tallene fra 13. marts til 1. maj.

og pund kærnet smør, beregnes til knap 22½ kilo årligt. Eller sagt på en anden måde: cirka 34 gram kærnet smør pr. liter opsiet mælk (jfr. om mælken nedenfor). Gregers Begtrup anfører eksempler, hvor den kærnedede smørmængde pr. liter mælk beregnes til cirka 30 gram.

Et gennemsnit på tre sjællandske hovedgårde, Giesegaard (190 køer), Juellund (232 køer) og Spanager (145 køer) viser i 1757 en årlig produktion på 23¼ kilo smør pr. ko. Omkring århundredeskiftet anslår Begtrup de sjællandske hovedgårdskøers ydeevne til højt regnet 28 kilo smør, men for de fleste noget mindre. Alt i alt antyder tallene således kun en mindre produktionsforøgelse siden midten af 1600-tallet og viser samtidig, at Danmark endnu i forhold til en del andre europæiske lande havde en del at indhente.²⁸

På grund af variationerne i den disponible fodermængde var der store forskelle i smørydelsen gennem året. På den grafiske

fremstilling (figur 6) over den ugentlige smørproduktion fra mejeriet på Gisegaard, bemærkes det stærke fald i løbet af oktober og den fortsat meget lave produktion vinteren igennem. Den såkaldte ævretid i september, hvor gærderne sløjfedes og køerne fik adgang til stubmarkerne, gør sig kun svagt gældende.

IV. 2. Mælk og fløde

De ugentlige udsving i smørproduktionen på Giesegaard afspejler bevægelserne i mælkeydelserne, der i det nævnte år beløb sig til 15.438 »bøtter«. Det giver sandsynligvis 123.504 liter.²⁹ Årsproduktionen pr. ko udgjorde da 650 liter mælk. Omkring 1800 anslår Begstrup den gennemsnitlige mælkeydelse pr. ko på hovedgårdene til mellem 600 og 700 liter mælk. Til sammenligning kan tjene, at moderne forskere anslår mælkeproduktionen i det vestlige Tyskland omkring 1750 til 1000–1280 liter og i Nederlandene til omkring 1100–1800 liter pr. ko omkring 1800.

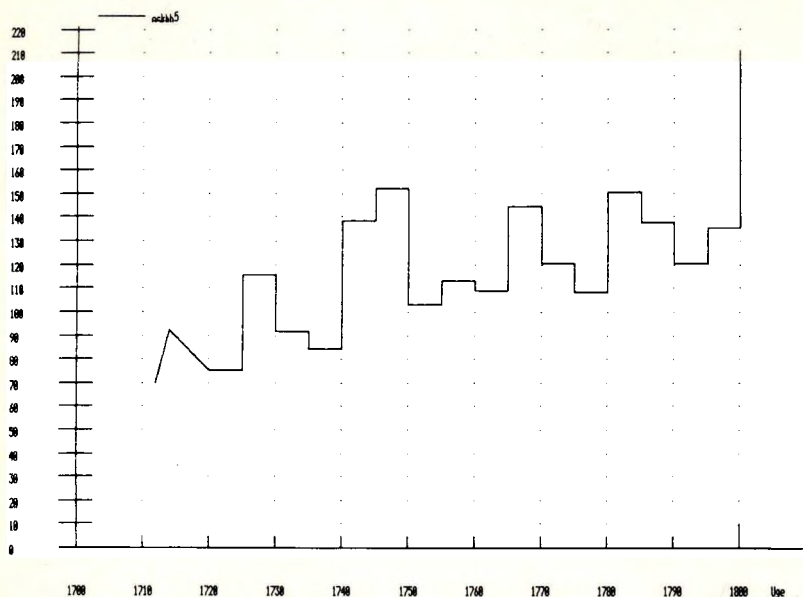
Iøvrigt er det karakteristisk, at produkterne fra de fleste hovedgårde afsattes til meget lokalt betingede priser.

IV. 3. Ost

Også for ostene er der betydelige metodiske problemer. For det første er prismaterialet ikke stort, for det andet er de forskellige ostarte ofte ikke specificeret i regnskaberne og for det tredje knytter der sig betydelig usikkerhed til ostenes vægt. Hyppigst anføres blot i regnskaberne, at der er solgt så og så mange »oste«. Vi ved, at oste også på denne tid har været et varieret produkt, og det er derfor et alvorligt problem, at det ofte ikke er muligt at udskille hovedformerne.³⁰

De københavnske osteprisers korttidssvingninger følger stort set bevægelserne i smørpriserne. Udsvingene er dog mindre, og selve prisstigningen løber trægere i det 18. århundrede, kun cirka 37% for fynsk ost. Yderligere skal bemærkes, at ostepreisen i København faldt fra 1781–90 til 1791–1800 i modsætning til prisen på de fleste af de andre undersøgte varer. En anden karakteristisk ting bør også noteres: de københavnske noteringer for ost lå lavere end provinsens.

Årsagen hertil er formentlig, at den danske osteproduktion

Figur 7. Prisudviklingen for fynsk ost i København. 5 års gennemsnit.
1721-45 = 100

til marked i almindelighed var lav, hvilket har medført et pres på priserne i købstæderne – i København klarede man sig på anden måde. I Ringkøbing førtes således indtil midt i 1790'erne ingen ostenotering, og i adskillige torvelister fra Odense noteres: »ingen tilførsler«. En opgørelse over handelen mellem landsdelene 1763-71³¹ viser, at der fra Fyn udførtes ost for 780 rigsdaler årligt, fra Sjælland for 211 rigsdaler, mens der til Sjælland indførtes for 30.543 rigsdaler årligt. Fra Jylland udførtes for 2639 rigsdaler og fra Slesvig og Holsten for 42.809 rigsdaler. Der kan næppe være tvivl om, at størsteparten af det sidste parti er endt i København.

I århundredets første del synes godsarkivernes oplysninger at vise, at proprietærerne handlede ost på det københavnske marked. Både fra Tåsinge (1725), Scheel (1746) og Lindenberg (enkelte år mellem 1764 og 1786) afsattes oste til København. Interessant er det at bemærke, at de opnåede priser oftest lå omkring eller under noteringerne i hovedstaden. Men om det

var en god eller en dårlig forretning, er svært at afgøre, fordi ostekvaliteterne ikke altid lader sig bestemme. Imidlertid kan det konstateres, at næsten alle oplysninger fra århundredets sidste del peger på, at proprietærene nu foretrak at sælge lokalt. Scheel gods solgte til Grenå, Frijsenborg til Randers, Lindenborg til Ålborg, Frederiksgave til Assens, Sønderborg og en gang imellem til Norge. Flere gange solgtes direkte til omrejsende ostemænd. Løvenborg, hvis smør regnedes for noget af det bedste, der kunne købes i København, solgte sine oste til Holbæk og Sorø. Priserne på de afsatte oste svingede meget, men kunne ligge både over og under de københavnske noteringer. Igen kan det skyldes forskelle i kvalitet og fedtindhold.

Muligvis var en del af den til købstæderne afsatte ost nået til København via mellemhandlere, men det er vanskeligt at se, hvorfor proprietærer, der selv havde eller var vant til at benytte agenter i hovedstaden, ikke skulle vælge samme fremgangsmåde ved afsætning af oste. Forklaringen på den tilsyneladende større interesse for provinsmarkedet kan være, at mange af ostene har været af så dårlig kvalitet, at de ved salg i hovedstaden ville have indbragt endnu mindre end i provinsen. Det kan ydermere dokumenteres, at tilførslerne af dansk ost til København var faldende gennem det meste af det 18. århundrede. Faldet i konsumet af dansk ost i København modsvares af et stigende forbrug af mager holstensk ost, der iøvrigt kun kostede et par skilling mere pundet end det indenlandske produkt. Med andre ord: det bedre produkt fortrængte det dårligere, i dette tilfælde de danske oste.³²

Det er vanskeligt at bestemme størrelsen af den gennemsnitlige osteproduktion på de danske hovedgårde. I almindelighed kan formodes, at de nær ved hovedstaden og købstæderne beliggende hovedgårde har valgt at sælge det meste af mælken direkte fra gården, mens de fjernere gårde har valgt at anvende den til osteproduktion eller kalvefødning. Giesegaard er formentlig en gård af den første type, idet der solgtes direkte til Københavns »Milchmänner«. Frederiksgave på Fyn er et eksempel på en gård med en betydelig osteproduktion. I 1773 udskibedes fra godsets hollænderi 1165 oste, hvis vægt kunne løbe op i flere lispund pr. ost.

Om kvalitetene skal kun gøres et par enkelte bemærkninger. Hyppigst fremstilledes oste af »afblæst« mælk, og det var sandsynligvis en sådan kvalitet, der solgtes i København

under navn af fynsk ost til en pris af 2–4 skilling pr. pund. Sød-
mælksoste produceredes kun i mindre omfang, da de var væ-
sentlig dyrere at fremstille og omkring 1800 kostede mellem
10 og 20 skilling pundet. I samme klasse lå Samsøosten og an-
dre specialoste så som den krydrede Thyboost, Ærøosten og de
importerede udenlandske oste. Tidligere er nævnt, hvorledes
interessen for de magre danske oste var faldende i København
i det meste af det 18. århundrede. Det er muligvis dette, der er
årsag til den voksende interesse, proprietærene i slutningen
af perioden viede produktionen af specialoste. Til flere sjæl-
landske hollænderier indkaldtes holstenske, svejtziske og en-
gelske osteeksperter. På både Antvorskov og Grønhøj ansattes
sveitzere, og på Bækkeskov fremstillede en englænder ost »på
den engelske måde«. ³³

IV. 4. Kalvefedning

Side om side med de egentlige mejeriprodukter spillede kalve-
fedningen en betydelig rolle især i den sjællandske godsøko-
nomi. Spædekalve fik man om foråret fra egne drægtige køer
eller hos bønderne for nogle få skilling. De høje priser på det
fine, ferske kalvekød ydede mere end dækning for den mælk,
der anvendtes ved opfedningen. På Giesegaard udgjorde ind-
tægterne ved kalvefedning i 1757 25% af de samlede indtægter
ved hollænderiet, på Juellund 38% og på Spanager 19%. Dette
år solgtes fra Giesegaard 78 fedekalve, fra Juellund 81 fede og
24 halvfede og fra Spanager 43 fedekalve.

På grund af kalvefedningens afhængighed af det købedygtige
københavnske marked, har den næppe været af driftsøko-
nomisk betydning for proprietærer udenfor Sjælland. ³⁴

IV. 5. Svinefedning

Svinefedning kunne alle herregårde med hollænderi deltage i.
Både Lybecker og Begtrup tillægger svinefedning stor betyd-
ning. Betegnelsen »Vallesvin« forekommer i flere godsarkiver:
Løvenborg 1768–73, Tåsinge 1768 og Giesegaard så tidligt som
1728–30.

På Giesegaard, Juellund og Spanager vurderedes indtæg-
terne fra svinefedningen højere end indtægterne fra ostepro-
duktionen. På Dragsholm købtes i 1733 en so, hvorom det ud-

trykkelig siges, at den skal indsættes i hollænderiet, som afløser for »den, der brød sten i stykker«. Et meget levende billede giver forvalterrapporterne fra Giesegaard. Den 14. juni 1728 skriver forvalteren til nådigherren i sin ugerapport blandt andet:

»I går den 12. juni(!) er her ankommen 31 styk svin... hvoraf skal blive opsat så mange, som vi mest have valle til«. – Og påny den 24. august samme år: »Her er tretten svin, som går på stien og dersom her skulle sælges mælk, kunne vi umuligt fede svin, thi det lidet mælk, som her kan blive, kan ikke forslå at give så mange svin, og tror jeg nok, at dette er nok så godt, at man giver svinene den mælk, som kan blive til overs fra folkene og kalvene, som man sælger den for 3 á 4 potter for 1 skilling dansk; og tror jeg nok, at det bringer nok så meget ind, at man giver svinene det, som det andet...«

8. juni bad forvalteren om, at der måtte blive indkøbt svin, thi »det er synd og skam at forspilde vallen, thi vi have alt det fuldt, som vi kunne skrabe af kar og tønder...«. På flere herregårde, for eksempel Frederiksgave i 1784, byggedes en rende, der kunne lede vallen direkte fra mejeriet til svinetruget.³⁵

I det 18. århundredes sidste år mente man at kunne sætte antallet af fedesvin i et bestemt forhold til mejeribesætningerne,³⁶ nemlig 1 svin pr. 4 køer. En hastig gennemgang af svine- og kobesætningerne på 5 hovedgårde i Holbæk amt bekræfter derimod ikke dette forhold.³⁷ Praksis var således et, teori som altid noget andet.

IV. 6. Malkekøerne

Om malkekøernes priser foreligger der oplysninger fra 1 sjællandsk, 2 fynske og 2 jyske godser – alle hovedsagelig fra årene efter 1750. I vid udstrækning synes priserne at følge det allerede kendte mønster, men ligesom ved mange af de andre varer, er der store lokale forskelle, som gør det vanskeligt at give et landsdækkende billede.

Priserne fra Løvenborg 1753–1778 synes at pege mod et temmeligt højt prisniveau på Sjælland. Et stykke herunder ligger priserne fra de fynske godser Erholm og Søndergaard samt

Tåsinge og under deres niveau de jyske godser Støvringgaard og Lindborg. I øvrigt kompliceres billedet af, at proprietærene overførte kvæg fra Jylland til Fyn og Sjælland, fordi de jyske dyr – både stude og malkekvæg regnedes for bedre end de sjællandske. I 1773 behandlede Generaltoldkammeret 39 ansøgninger om overførsel af kvæg fra Jylland til andre landsdele.³⁸

Selve prisstigningerne er vanskeligere at fastslå, blandt andet på grund af kvægpesten. Angrebne dyr, der havde overlevet pesten – de såkaldte »sygdomskøer« – efterspurgtes meget, idet man mente at de var blevet immune over for senere angreb. Man betalte derfor gerne en meget høj pris for sådanne »forsikrede« dyr. Vi møder dem for eksempel på Løvenborg 1767–68, i 1776 og rimeligvis skjuler de sig bag andre indkøb, som for eksempel på Erholm og Søndergaard, hvor en ko i 1749 kostede 1409 skilling. Godsets andre indkøb af malkekvæg lå det år omkring 1000 skilling pr. dyr. Forsigtigt kan det anslås, at priserne på malkekøerne iflg. godsarkivernes oplysninger kun viser mindre prisstigninger i årene fra cirka 1750 til 1770 bortset fra kvægpestårene. Der er dog – netop med tanke på kvægpesten og den almindelige prisstigning fra omkring 1750 – grund til at antage, at priserne i 1750'erne allerede var stigende. Interessant er det at notere, at der forud for stigningerne på malkekvæget i 1770'erne var gået en kraftig stigning i smørprisen i løbet af 1760'erne.

Da produktiviteten i mejeribruget var beskeden, og indtil virkelige foderafgrøder, som kløver, turnips m.v. kom i anvendelse mod det 18. århundredes slutning, ikke kunne udvides nævneværdigt, gik vejen til øget produktion gennem anskaffelse af flere køer. Mejerierne var dog ikke som staldgårds-

Grundtegnning af staldbygning, som skulle opføres omkring 1809 på Tybjerggård. Tegningen er gengivet i Begtrup: Beskrivelse over Agerdyrkningsens Tilstand i Sjælland II s 27. Bygningen er disponeret til en malkekvægsbesætning på 144 køer og Begtrup hæfter sig især ved dens rationelle indretning. Særlig noterer han, at den sammenbyggedes med laden, hvor tærskemaskinen(d) placeredes, således at der nemt kunne bringes foder ind i stalden. Køerne placeredes på »den holsteenske Maade, dvs. at de stod med hovederne stikkende ud gennem træværket, der adskilte båsene fra fodergangen.

Prisstigningerne på de undersøgte godser ser således ud:

	Erholm Søndergaard	Taa- singe	Støvring- gaard	Linden- borg
fra 1750'erne til 1760'erne	11%			
til 1770'erne		7%	14%	
herfra til 1790-00	86%	81%		55%

ejerne tvunget til de store årlige, kapitalkrævende udskiftninger af hele besætninger. De vidste tillige gennem forpagtningssystemet at dæmpe den virkning, der udgik fra de stigende priser på malkekvæg. I forpagterkontrakterne³⁹ bestemmes det nemlig i almindelighed, at forpagteren forpligtes til at vedligeholde den ham leverede besætnings stand og størrelse. Årligt forpligtes han til at udskyde et nærmere antal, for eksempel 6-10 af de ældste køer og på egen bekostning at anskaffe et tilsvarende antal nye dyr. Tilskadekomne køer kunne forlanges erstattet indenfor en tidsfrist af 14 dage, ved hvis overskridelse forpagteren ifaldt dagbøder af 4 skilling (således på Giesegaard og Adellersborg). En gang indkøbt fornyede malkekvægsbesætningen i nogen grad sig selv, thi hvad hollænderen ikke nåede at betale, skaffedes ved tillæg af egne kviekalve. Eksempler fra Giesegaard viser, at man sommer og efterår sørgede for at indkøbe så mange drægtige køer som muligt, og ydermere forstod at placere andre indkøb ved vinterens slutning, hvor bønderne ofte var i fodertrang og derfor måtte sælge billigt.

IV. 7. Foderudgifter

Tidligere er set, hvilken belastning foderkornet formentlig udgjorde på staldgårdene. Her var mejerierne bedre stillet, idet man i stor udstrækning kunne sælge korn og dermed drage fordel af de stigende kornpriser.

Det er umuligt i godsarkiverne at finde oplysninger om mal-

kekvæggets foder, såvel i art, mængder eller opgjort i penge som en omkostningsstørrelse. Fra inspektør Klestrup, Giese-gaard, kan Gregers Begstrup give et eksempel.⁴⁰ Klestrup skriver, at hver af hans køer er blevet fodret som følger:

28. okt. 1779–18. maj 1780: 120 lisp. hø og 60 lisp. halm

4. nov. 1780–24. maj 1781: 160 lisp. hø og 60 lisp. halm.

25. nov. 1781–27. maj 1782: 104 lisp. hø og 121 lisp. halm.

Hertil føjer Begstrup, at det er bedst at give byghalm og ikke at spare for meget på høet, samt at give for eksempel gulerødder og pastinak. Vigtigst er det at notere, at foderudgifterne til vinterstaldningen ligger langt under, hvad studeejerne måtte beregne.

IV. 8. Lønudgifter og folkehold

Anderledes forholdt det sig med mejeribrugets udgifter til løn. Her finder vi den tungeste post, idet hollændere, mejersker, malkepiger, mejeripiger, ostepiger, røgttere, staldkarle og bødkere beskæftigedes i produktionens forskellige led. På grund af det udbredte forpagtningssystem er det imidlertid vanskeligt at opstille længere lønrækker for disse tjenestefolk. Resultatet er, at det er svært at få oplysninger før 1750, og at den geografiske spredning er lille.

Lønstigningerne synes at følge det billede, der kendes fra staldgårdenes lønninger: stilstand indtil 1760'erne, hvor stigninger forekommer, derpå nye stigninger i 1780'erne og sidst i 1790'erne.

Mejersken var uden for forpagtningssystemet en meget vigtig person, der nærmest fungerede som erstatning for hollænderen. Hun forestod smør- og osteproduktionen og fordelte arbejdet i mejeriet. Derfor oppebar hun naturligvis også en betydelig større løn end det øvrige tyende og var i modsætning til malkepigerne, der ofte skiftede, helårsansat. En malkepige på Løvenborg fik 1769–76 480 skilling i sommerløn, mens mejersken på samme gods fik 1920 skilling årligt (1768), i 1770–72 2880 skilling årligt, 1774/75 3168 skilling og 1776 2304 skilling. På Frederiksgave var mejerskens løn 1774–86 3200 skilling plus »tepenge« på 192 skilling. Men på Tåsinge, Lindenberg og Frijsenborg lå mejerskernes lønninger langt herunder

(1536–1920 skilling) i 1790'erne. Det må derfor på dette grundlag siges, at det næppe lader sig afgøre generelt, hvor stor en belastning, mejerskerne udgjorde på budgettet – så meget mere, som der bag de stærkt varierende lønudgifter i lige så høj grad kan skjule sig en aflønning efter kvalifikationer som egnsbestemte forskelle.

Man regnede i 1700-tallet med, at der til malkning af 200 køer krævedes omkring 10 malkepiger, hvilket bekræftes af Gieseegaards arkiv: 10 malkepiger til 190 køer i sommerhalvåret, mens antallet af piger i vinterhalvåret reduceredes til 5. På Frederiksgave var der til 230–240 køer 10–13 piger både sommer og vinter. Og her kan pengelønsudgiften til malkepiger og mejerske anslås til 50–60 skilling pr. ko. Hertil kom forplejning på godset eller kostpenge – rimeligvis yderligere 50–60 skilling pr. ko, hvis der til grund lægges den i flere uafhængige godsregnskaber forekommende kostpengetakst på 80 skilling pr. måned.⁴¹ Både Otto Lytken og andre anslår samstemmende,⁴² at lønudgifterne udgjorde 50–60% af driftsudgifterne ved mejeriet. I forhold til indtægterne på koen var det imidlertid ikke noget stort beløb.

IV. 9. Overslag over mejeriforbrugets indkomster

Ved opstilling af rentabilitetsberegninger for mejeridriften er man i vid udstrækning henvist til at arbejde alene med bruttoindtægter, idet nettoindtægter i egentligste forstand ikke er mulige at give ud fra det gennemgåede materiale. Omkring 1800 anslog Gregers Begtrup bruttoindtægten af en ko for så vidt angår smør til 946 skilling i Jylland og noget mere på Sjælland, nogle steder 14, 15 op til 20–21 rigsdaler (2016 skilling) pr. ko »i rent udbytte«. Brugbare mejeriregnskaber forekommer ikke alt for hyppigt, men et par eksempler, hvorfra tilnærmelsesvis nettoindtægter kan udledes, er det dog lykkedes at finde. I regnskabsårene 1728/29 og 1729/30 var nettoindtægten på Giesegaard højst 566 skilling pr. ko. Indtægterne fordelte sig således på de forskellige poster:

smør	49,5%
kalvefedning	27,9%
svinefedning	12,9%
ost	6,3%
mælk	2,4%

Det erindres, at ostproduktionen tilsyneladende ikke var prioriteret særligt højt på hovedgården.

Forvalterrapporter fra 1757 fra tre sjællandske hovedgårde (Giesegaard, Juellund og Spanager) opgør uge for uge indtægterne for solgt mælkemængde, kærnet, solgt smør og antal solgte fedekalve. Selv beregner forvalteren indtægten pr. ko ved Giesegaard til 814 skilling, ved Juellund til 674 skilling og ved Spanager til 894 skilling – i alle tilfælde »foruden ost og Sviin«. Yderligere kan det noteres, at det mindste hollænderi – Spanager på 145 køer – gav størst udbytte pr. produktionsenhed. Det laveste udbytte pr. ko kan konstateres på Juellund, der intet mælkesalg havde, men istedet kunne præstere det største antal solgte kalve, nemlig 81 fede og 24 halvfede. De afsattes alle til København.

På Løvenborg var den årlige nettoindtægt 1768–73 825 rigsdaler, men her kendes besætningsstørrelsen desværre ikke. På Frederiksgave lå bruttoindtægten 1785–90 sandsynligvis mellem 1400 og 1700 skilling pr. ko pr. år, hvilket svarer godt til Begtrups ovenanførte angivelser. I 1759 anslog sognepræsten Otto Lytken bruttoindtægten på et mindre mejeri, beliggende på øerne, til 672 skilling pr. ko. Nettoindtægten satte han til 480 skilling årligt. Lytkens tal blev senere (1763) draget i tvivl af »Monsieur H⁺⁺⁺ paa S. R. A.«, der mente, at Lytken havde kalkuleret for optimistisk. »Monsieur H« ville reducere nettoindtægten noget, men synes dog kun at regne med indtægterne ved smørproduktionen og blev da også på dette grundlag imødegået af Lytken.⁴³

Et udmærket indtryk af prisstigningernes betydning kan fås ved ganske enkelt at kombinere produktionstillene fra Giesegaard (1757 = 23¼ kilo pr. ko) med gennemsnitsprisen for sjællandsk smør i København, hvor det meste af godsets smør afsattes:

1731–40	410,1	skilling	pr.	ko
1741–50	585,9	–	–	–
1751–60	492,9	–	–	–
1761–70	660,3	–	–	–
1771–80	558,0	–	–	–
1781–90	720,8	–	–	–
1791–00	758,0	–	–	–

Dette omfattede alene smørudbyttet. Yderligere kom indtægterne ved salg af mælk, ost, fedekalve og fedesvin, som tilsammen omkring 1730 havde udgjort cirka 49% af samtlige indtægter ved hollænderiet. Eksempelvis skulle dette i tiåret 1771–80 give en indtægt på 1116 skilling pr. ko – det vil sige godt 11 rigsdaler brutto.

Lad mig prøve at konkretisere disse oplysninger omkring mejeridriften på en enkelt hovedgård, Frederiksgave.⁴⁴ Her var der i 1780 ansat 1 mejerske og 11 malkepiger til en besætning på 230 køer. I andre regnskabsår nævnes »ostepiger« og »mejeripiger«, men de lønnedes som malkepigerne, og det samlede antal piger svingede i 1770'erne mellem 11 og 15. Det var normalt på andre godser at afskedige halvdelen af pigerne i vinterhalvåret, men det gjorde man ikke på Frederiksgave. Her beholdt man dem, men til en lavere løn. I regnskaberne nævnes ingen røgttere, men de må selvfølgelig have været der. På Giesegaard, hvis besætning lå på cirka 200 dyr, beskæftigedes to røgttere. Lad os antage, at mindst samme antal var beskæftiget på Frederiksgave. Regnskaberne nævner ikke kosttillæg, men det var helt almindeligt, så vi vil regne med de 80 skilling pr. måned. Regnestykket kunne da se således ud for 1780:

Anslået indtægt pr. ko		1116 skilling
Udgifter:		
1 mejerske	3200	skilling
11 pigers sommerløn	4488	–
11 pigers vinterløn	3212	–
2 røgttere (Tåsingeløn)	3072	–
	<hr/>	
ialt	13972	skilling
pr. ko	61	skilling
kosttillæg pr. ko (anslået)	58	skilling
Udgifter til løn pr. ko		119 skilling

Til omkostningerne skal der yderligere lægges udgifter til tøj, bygningsslid, transport, bødkerarbejde – for så vidt disse ting ikke kunne klares ved at anvende bøndernes hoveripligt – renter og foder i staldningstiden. Vi har mål for foderstørrelsen (se side 00), men det er vanskeligt at omregne den i pengeværdi. Hø og halm noteredes i København, men noteringen gælder pr. »vognlæs« – og hvad var det?⁴⁵

Skønt mange mejerier som tidligere nævnt var bortforpagtede, var det alligevel proprietærene og næppe forpagterne, der fik størst fordel af de gode konjunkturer. En kort gennemgang af bevægelserne i forpagterafgifterne vil vise dette.⁴⁶ I 1721 var forpagterafgifterne på Giesegaard pr. bås (= 2 køer) 10 rigsdaler kurant (= 960 skilling). 50 år senere, i oktober 1773, forlangtes der på Adellersborg 14 rigsdaler pr. bås. Men her var prisen presset for højt, thi januar 1775 fik forpagteren forhandlet sig til en nedsættelse af afgiften på 1 rigsdaler pr. bås indtil 1. maj, »paa Grund af den ringe Priis Feedevarer er i for Tiden«. Han overlevede krisen og var i oktober 1784 villig til at fortsætte forpagtningen af hollænderiet, der nu var steget fra 60 til 250 køer. Det blev til 16 rigsdaler pr. bås (1536 skilling). På Borreby betaltes 1790 15 rigsdaler (1440 skilling) pr. bås stigende til 16 rigsdaler i 1802. Omkring århundredeskiftet var afgiften på Benzonsdal og Ringstedkloster 20 rd. (1920 skilling) pr. bås. Den »normale« afgift på Sjælland anfører Begstrup til at være 16–18 rigsdaler pr. bås og af de bedste mejerier – især hvis de lå i nærheden af hovedstaden – 20 rigsdaler. På Fyn lå afgifterne på samme højde – de højeste omkring Middelfart og i Vends herred ved Assens. På Vrejlev kloster i Hjørring amt anfører Begtrup en afgift på 12 rigsdaler (1152 skilling), mens der af »et Hollænderi ved Vejle« på samme tid svarede 18 rigsdaler pr. bås.⁴⁷

Det kunne tyde på, at afgifterne på Sjælland fordobledes i tiden fra 1720 til omkring 1800. Proprietærene har formået at presse afgifterne i vejret i mindst samme omfang som varepriserne steg. Når hertil føjes de udgifter, som hollænderne måtte påtage sig ved forpagtningskontrakternes bestemmelser om besætningsfornyelse, levering til herskabet osv., synes der ikke at være tvivl om, hvor fordelene lå. At hollænderne alligevel på disse betingelser indgik kontrakterne, viser på den anden side mejeribrugets økonomiske styrke.

Når hertil lægges de stigende priser på mejeribrugets produkter igennem hele perioden, især efter 1750'erne, og hollænderiernes flersidede produktion, der gav proprietærer og forpagter mulighed for at spille på mange strenger, samt den fordel, der lå i at kunne sælge kornet i stedet for at putte det i dyrene – ja, så er det ikke så underligt, at mange proprietærer valgte at satse på mejeribrug. Ved siden heraf havde man i gode høstår fordel af et tillæg af kødkvæg. Men som eksistens-

grundlag var slagtekvægsproduktionen for langt de fleste en risikabel affære.

Noter

Det i artiklen benyttede pris og takstmateriale stammer fra følgende kilder: Det københavnske materiale findes i Astrid Friis og K. Glammann: *A History of Prices and Wages in Denmark, 1660–1800*. Provspriserne findes i RA, Rentekammeret, 352.197–201. Der er desværre lakuner i 1790'erne for alle købstæderne undtagen Odense. Kapitelstaksterne findes i Statistiske Meddelelser 4 rk. 15, kritisk behandlet af F. Skrubbeltrang i *Festskrift til Erik Arup, Kbh. 1946*. Prismaterialet fra godsarkiverne og fra Asiatisk Kompagni beror blandt det til den danske prishistorie indsamlede materiale.

Alle priser er ved bearbejdning til indeks osv. omregnet til sølvkvivalenter på grundlag af kurantmøntens kursværdi i forhold til hamborgsk banco. Hele materialet eksisterer i tabelform, men har desværre af pladshensyn ikke kunnet bilægges nærværende artikel. Samtlige EDB programmer og beregninger er produceret af *Finn Schiermer Andersen*.

1. Studestaldningen og studehandelen var omgærdet af en række vigtige lovbestemmelser, som i realiteten gav godsejerne et handelsmonopol, se: B. S. Andersen, *Staldgård – eller hollænderi, Jyske Samlinger Ny række VI, 4, 1965*. Det er dog tvivlsomt, om produktionstiden i ialtfald den sidste del af det 18. århundrede var 5–7 år. Der spores en tendens til at købe studingerne af bønderne i deres tredje år og derefter stalde dem i et år på herregårdene, se for eks. Gregers Begtrup, *Agerdyrkningsens tilstand i Danmark, Ribe amt, side 139, og passim*. I løbet af det 18. århundrede var der endvidere mange godsejere, der holdt op med at stalde på korn og istedet anvendte billigere foder, se side 91.
2. RA, Rentekammeret, 2215. 36. Diverse kontrakter.
3. Skattemandtallene: RA, Henrik Petersens privatarkiv. Tallene her stammer fra ekstraskattemandtallene fra 1682/83, der findes i RA, *Amtsregnskaber*. Mandtallene har store lakuner og givetvis omfattende og bevidste underdrivelser. De har derfor kun meget begrænset anvendelsesmuligheder. På Sjælland oplyste 38 ud af 105 gårde at have malkekvægsbesætninger på mellem 30 og 99 køer, på Lolland-Falster 8 ud af 32 på Fyn 32 ud af 116 og i Jylland 2 ud af 288. Der var på Sjælland 12 gårde med over 100 køer, på Fyn 3, i Jylland og på Lolland-Falster ingen. Proprietærindberetningerne fra 1782/83 findes i RA, Rentekammeret, 352.156–80, behandlet i B. S. Andersen, op. cit.
4. Danmarks Speil, Sorø 1767.

5. B. S. Andersen, op. cit. p. 400.
6. LAS, diverse godsarkiver, RA, Amtsregnskaber samt General-toldkammeret, Ansøgninger om pas på kvæghuders transport... 1773, jfr.: B. S. Andersen, op. cit. p. 404.
7. Om foderomkostningerne, se side 00. Om den faldende efterspørgsel, se B. S. Andersen, op. cit. p. 399f.
8. For eksempel solgtes i 1738 446 tdr. mælk til hovedstadens »Milchmänner«, LAS, Giesegaard m. fl.s godsarkiv, Indberetninger, breve og regnskaber 1721–37(!).
9. F. Skrubbeltang, »Kapitelstakster og Kirkekøb på Sjælland i det 18. Århundrede«, Festskrift til Erik Arup, (1946) p. 224.
10. Aksel Nielsen, Dänische Wirtschaftsgeschichte, Jena 1933, p. 326. For perioden 1651 til 1710 er for smørrets vedkommende benyttet priser, der i stor udstrækning stammer fra Søetatens indkøb, op. cit. p. 337.
11. For eksempel Tåsinge og Lindenberg. (Prishist. arkiv). Også oksekød handlede direkte til København, men der har næppe været tale om efterspørgselsstigning som for smørret. Tværtimod synes hovedstadens forbrug af kød pr. capita at falde betydeligt gennem det 18. århundrede, jfr. note 34.
12. Tåsinge, indkøbspriser der viser en stigning fra 10,7 skilling i snit 1752–58 til 19 skilling i 1791–95.
13. Hvor vanskelig handelen kunne være, viser proprietærindberetninger fra Holbæk amt 1744. Her havde 7 af 19 proprietærer ikke fundet afsætning for hele deres produktion. Det kunne dreje sig om et par stykker pr. gård op til den uheldige ejer af Birkholm, der brændte inde med 14 dyr. Flere havde i øvrigt oplevet, at kvæg, der var indgået kontrakt om, ikke blev afhentet. LAS, Holbæk amtsarkiv, Breve og dokumenter, kornet og kvæget vedkommende 1727–70.
14. B. S. Andersen, op. cit. p. 391ff. RA, Mallingiana, Betænkning 25/2 1788.
15. RA, Generaltoldkammeret, Ansøgninger om Pas på Kvæghuders Transport. 1773. LAS, Holbæk Amtsarkiv, Breve og Dokumenter, Kornet og Kvæget vedkommende 1727–1770.
16. A. Nielsen, op. cit. p. 140. Via Reichsmark og den kølnske mark kan man gennem de af Wil. Scharling: Pengenes synkende værdi, p. 72, givne værdier sætte gennemsnitsprisen for stude, solgt på Elbmarkedet 1638–47, til 419,710 gr. fint sølv. Hollænderne betalte 1715–20 356,021 gr. f. s. og de københavnske slagtere betalte 1718–19 336,224 gr. f. s. pr. stud.
17. A. Friis og K. Glamann, A History of Prices and Wages in Denmark 1600–1800 (1958) p. 179–86.
18. I datidens litteratur behandlede dette problem livligt. Præsten J. D. W. Westenholz kom først til Danmark i 1760 og skrev i 1772 en meget kendt afhandling om folkemængden på landet. Hans skrift

er præget af hans holdning til tidens problemer, mens hans kendskab til studehandelen er noget begrænset. Dette kommer for eksempel til syne i hans helt urealistiske overslag over den danske studeeksport til ikke mindre end 32.000 dyr pr. år. Overfor ham står Johan Ludvig Lybecker, økonomisk forfatter, ansat i Generaltoldkammeret 1776–81, senere amtsmand i Astrup, Børglum og Sejlstrup amter. I perioden i Generaltoldkammeret arbejdede han med studehandelens problemer og skrev i 1787 en anonym artikel »Om Øxne-Handelen og Staldningen i Jylland«, Patriotiske Samlinger, 1787, II, hvorfra de i denne artikel brugte oplysninger stammer. I 1788 forfattede han en betænkning, hvori han vedkender sig forfatterskabet til ovennævnte anonyme artikel. Betænkningen ligger nu i RA, Mallingiana, Handel 3.

Både Westenholz og Lybecker nævner, at godsejerne i kraft af deres staldningsmonopol faktisk skulle kunne sætte priserne på græsøksne. Men det bør huskes, at bønderne havde andre afsætningsmuligheder, som de formentlig benyttede. F. eks. indførtes der 1772–74 til København ialt 17.661 stude, hvoraf der kun var 514 staldede stude fra Jylland (RA, Mallingiana, Betænkning af 15/2 1788), jfr. proprietærklager over, at de københavnske slagtere køber »upriviligeret kvæg« (LA, Holbæk amtsarkiv, Breve og dokumenter, kornet og kvæget vedkommende 1727–70).

19. I 1790 købtes 50 stk à 1488 skilling kurant hos forpagteren af Tiendegaarden, der langt fra var en almindelig bondegård. De er udeladt her. Desuden købtes de ti i skemaet nævnte stude à 1248 skilling af »Petersen i Gunderup«, en landsby lidt nord for hovedgården. Det er formentlig »græsstude«, men mængden antyder, at »Petersen« ikke har været en almindelig bonde.
20. For de københavnske priser, se A. Friis og K. Glamann, op. cit. p. 207ff. Det samme gælder kapitelstaksterne, Statistiske Meddelelser 4 rk., 15.
21. En anonym forfatter nævner i Oec. Journal 1757 (juni), at studene nu skal have »dobbel korn«. I 1744 klager proprietæren til Bødstrup i Holbæk amt over mangelen på havre til studestaldningen og anfører, at han er nødt til at købe havre til 4–5 mark tønden, jfr. note 13. I 1782 fik de københavnske slagtere tilladelse til at hæve kødprisen på grund af »de overmåde høje Priiser, som Foderet ved Vinterens Vedvarende overalt i Landet er steget til ...«. Se endvidere Jur-Med. Oec. Tid. 1770 og Patriotiske Samlinger, 1787.
22. Begtrup bruger betegnelsen »korn«, som selvfølgelig blot kan være en samlebetegnelse, selv om »korn« ofte i 1700-tallet er rug. I en betænkning 1788 skriver Lybecker fra Nibe, at staldgardsjerne anvender det meste af deres *rugavl* til studene. RA, Mallingiana, jfr. note 14.

23. Lybecker, op. cit. p. 211. Allerede i 1740'erne skævede man til havreprisen, når vinterstaldningen stod for døren, se LAS, Holbæk Amtsarkiv, Breve og Dokumenter, kornet og kvæget vedkommende 1727-70. Notat til rentekammercirkulære af proprietæren på Bødstrup omkring 1. juni 1744.
24. Lybecker, op. cit. p. 212f (1787), Begtrup, Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark, Thisted Amt p. 176ff, 244f. Oplysningerne om Lindenberg findes i det prishistoriske arkiv. Aagaards og Bødstrupgaards tal er beregnet efter oplysninger i LAS, Holbæk Amtsarkiv, jfr. note 23.
25. Begtrup, op. cit, Thisted Amt p. 244.
26. LAS, Giesegaard godsarkiv, Forvalterrapport 1728.
27. A. Nielsen, Dänische Wirtschaftsgeschichte, p. 161.
28. B. H. Schlicher van Bath, De agrarische geschiedenis van Westeuropa, 1962, p. 368 og F. K. Riemann, Ackerbau und Viehhaltung im Vorindustriellen Deutschland i: Jahrbuch der Albertus Universität, Königsberg/PR. 1953, p. 70, 77.
29. Regnskabet indeholder ingen angivelse af, hvor mange liter, der gik på en bøtte. Her er regnet med 8 liter, se Rasch: Niels Ryberg, p. 307.
30. En følge af fremstillingen var, at en del ost solgtes i »Kallun« eller lignende mål, se f. eks. RA, DK B, 215d, V B4, »Køkkenskriverens ugeseddel for ugen 29. september til 6. oktober 1657«. Stykvis salg var også almindeligt og priser med vægtangivelser fra Erholm og Søndergaarde viser, at ostenes vægt kunne variere meget. På andre hovedgårde, f. eks. Giesegaard, synes vægten derimod at ligge ret fast, LAS, Giesegaard Godsarkiv, Indberetninger, Breve og Regnskaber 1721-37.
31. RA, Mallingiana, Statistik, G, Handel III. »Balance over provinsernes vareudveksling 1763-71«, udført af Chr. Martfelt.
32. RA. Toldregnskaber for København, B. Antegnelser og Ekstrakter. B. 2 (63). Tallene stammer fra konsumptionsbetjentenes årsoptællinger af klarerede varer, men selve primærmaterialet, protokollerne, er forsvundet. Iøvrigt er materialet fuldt af store lakuner, rummer skrive- og optællingsfejl, ligesom det selvfølgelig ikke tager højde for smuglerierne. Tallene for smør og ost ser i udvalgte perioder således ud:

	1675-81	1701-05	1789-93
tons dansk smør, årligt	395	615	1950
tons dansk ost, årligt	120	355	270

Det er især tilførslerne gennem de fire porte, der viser fald, d.v.s. de sjællandske tilførsler. De synes mere end halveret i løbet af det 18. århundrede, hvilket må have haft følger for produktionen. Imellem 1793 og 1809 synes de sjællandske tilførsler atter at være

- steget og lå sidstnævnte år på omkring 400 tons dansk ost. Til gengæld steg indførslerne af hostensk ost: i 1733: 97 tons, i 1761 250 tons, 1809 311 tons, RA, Mallingiana, Statistik. G. Handel III.
33. G. Begtrup, op. cit. II, S. 410ff.
34. Tilførslerne af fedekalve til København viste tilligemed tilførslerne af smør og mælk en betydelig stigning i det 18. århundrede. Tallene er som følger:

	1701-05	1789-93
kalve pr. år	3001	7830
stude pr. år	6222	7401
RA. Toldregnskaber, København		

35. Å. Rasch: Niels Ryberg, 1964, s. 307. Begtrup, op. cit. II, s. 446.
36. G. Begtrup, op. cit. III, s. 104.
37. LAS, Holbæk Amtsarkiv, Breve og dokumenter, kornet og kvæget vedkommende 1727-71 for svinetallene, mens malkekvægsbesætningerne findes hos C. Christensen (Hørsholm), Agrarhistoriske studier, II s. CXXXIIIff.

Tallene er således:

	køer	svin
Aagaard	220	70
Sæbygaard	200	100
Kattrup	162	50
Vedbygaard	140	30
Gundetved	100	130

Det er ud fra disse tal indlysende, at andre former for fedning må have spillet en væsentlig rolle ved siden af vullen fra mejeriet.

38. RA. Generaltoldkammeret. Ansøgninger om pas på kvæghuders transport... 1773.
39. Forpagterkontrakter findes i LAS, Godsarkiver for Giesegaard, Adellersborg og Borreby.
40. Begtrup op. cit. II, s. 416.
41. Således Juellinge 1726-48, Samsø 1724-33, Bregentved 1748-67. På Løvenborg lå den på lidt over 90 skilling 1766/67. Til de nævnte pengetillæg kunne i nogle tilfælde komme naturalietilskud af vekslende størrelse.
42. Oeconomisk Magazin, 1759, 1763, 1764.
43. ibidem.
44. Rasch, op. cit. p. 307.
45. A. Friis og K. Glamann, op. cit. p. 232ff.
46. Jfr. note 39. Adellersborgkontrakten i oktober 1773 var indgået umiddelbart efter en periode med meget høje smørpriser.
47. Begtrup, op. cit. II, p. 398, III, p. 97, 215, V. p. 499 og 272.

Fordele og ulemper ved nedlæggelse og sammenlægning af danske mejerier i det 20. århundrede

Af *Sigurd Nielsen*

Oprettelse af andelsmejerier 1882–1935

Danmarks første andelsmejeri blev oprettet i Hjedding i Ribe amt i 1882. De vedtægter, som dannede grundlaget for dette mejeris oprettelse faldt i stor udstrækning i danske mælkeproducenters smag, hvilket medførte, at der i 1890 fandtes 700 andelsmejerier i Danmark.

Mælkeritidendes redaktør skrev om denne udvikling, at der kunne have været sparet umådelige summer alene ved anlæg af mejerierne og endnu mere ved driften, hvis man havde bygget nogle færre og større mejerier, end tilfældet var.

Denne fornuftige advarsel blev der ikke taget hensyn til, idet antallet af andelsmejerier steg jævnt hvert år indtil 1914, da den 1. verdenskrig satte en bremse på denne udvikling, men med Nordslesvigs genforening med Danmark kom der en tilgang på 144 mejerier.

Når antallet af mejerier steg efter 1890, skyldtes det ikke så meget tilgang af nye mælkeproducenter, der hidtil havde fremstillet smør og ost af deres egen mælkeproduktion, men langt oftere, at der blev foretaget en deling af igangværende mejerier. Den sidste deling af et andelsmejeri uden tilgang eller afgang af nye mælkeproducenter, som jeg har kendt til, skete i 1935.

Sigurd Nielsen, f. 1901. Mejeriingeniør 1928, mejeribestyrer og undervisningsassistent i U.S.A. i 2 år. Assistent og inspektør ved Landbohøjskolens Mejeri- og Slagterilaboratorium i 11 år og mejerikonsulent fra 1941 til 1971.

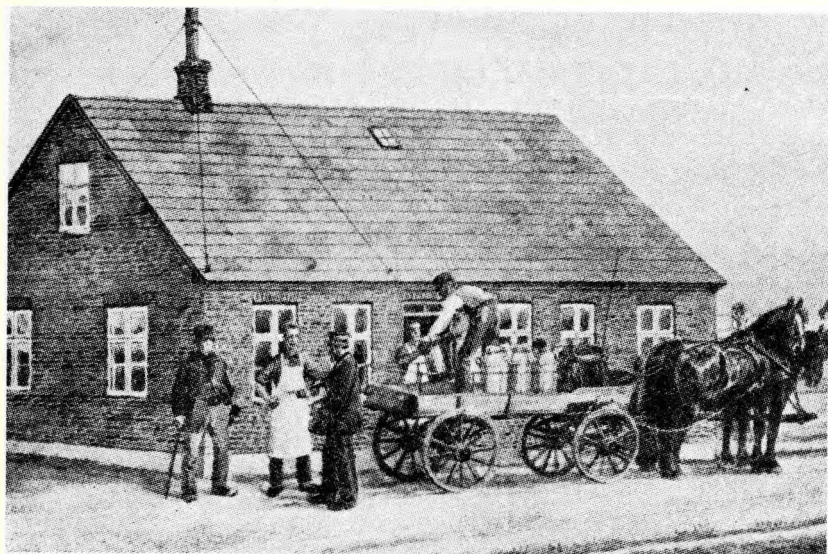

Fig. 1. Hjeddin andelsmejeri 1882 eller måske lidt senere.

Sammenlægninger i Danmark

Samme år hørte jeg tilfældigt, at mejeriejer, folketingsmand Johs. Kyed holdt et foredrag i radioen, hvor han gjorde opmærksom på de fordele, der kunne opnås, ved at de små mejerier blev sammensluttet til større enheder. I de følgende år holdt professor Kjærgaard-Jensen en række foredrag landet over om fordelene ved at sammenlægge mejerierne.

Sammenlægningsplanerne blev før den 2. verdenskrig i det store og hele kun praktiseret enkelte steder på Fyn og i Sønderjylland.

Langt mere omfattende var den sammenlægning af mejerier, som fandt sted indenfor konsummælksmejeriernes område. Indtil 1945 var der i Storkøbenhavn og i 36 af landets købstæder gennemført en mælkeordning ved centralisering af såvel engros- som detailhandelen med mælk. Resultatet af disse ordninger var, at forskellen mellem producentprisen og forbrugerprisen blev formindsket ganske betydeligt.

Nedgangen i antallet af mejerier, opført i mejerifortegnelsen efter 1940, skyldtes i de første år i væsentlig grad bymejeriernes rationalisering. Før 1945 var mejeridriften rationaliseret i hovedstaden og i næsten alle de større købstæder, mens man for produktionsmejerierne vedkommende de fleste steder ikke var kommet ud over diskussionsstadiet.

En af årsagerne til, at det gik lidt langsomt med at komme i gang med rationaliseringen, var, at andre end de økonomiske forhold var medbestemmende, når der skulle oprettes et andelsmejeri. I det følgende vil jeg beskrive nogle af disse eksempler.

Hvorfor blev der så mange mejerier i Danmark?

a) Partipolitik

Højby andelsmejeri blev oprettet 100 m fra jernbanestationen, og andelsmejeriet Ellingebjerg 200 m fra stationen i en anden retning, men dog stadig kun 300 m mellem de to mejerier. Det var et »Højremejeri« og et »Venstremejeri«. De havde tilsammen ca. 2,5 mill. kg mælk årlig i 1949. Gennemsnit for hele landet var samme år 3,3 mill. kg. De to mejerier blev sammenluttet i 1949.

Det er mig bekendt det eneste tilfælde, hvor partipolitikken har spillet direkte ind, men Estrups politik har muligvis virket fremmende på tilslutningen til andelsmejerierne.

b) Nationale forhold

Ved Nordslesvigs genforening med kongeriget blev antallet af danske mejerier forøget med 144, hvoraf der i nogle tilfælde var både et dansk og et tysk mejeri i samme landsby. Af de 144 mejerier var der indtil 1944 nedlagt 13 mejerier og opført et nyt.

c) Religiøse forhold

Adjunkt, mag. art. Harry Haue har i tidsskriftet »Fortid og Nutid« skrevet en artikel med titlen »Mejerikrigen«. En undersøgelse af søndagshvilende mejeriers udvikling i Danmark.

Den giver mange interessante oplysninger om de brydninger, der var i adskillige mejerikredse i Ringkøbing, Vejle, Ribe, Thisted og Viborg amter, hvor der var henholdsvis 51, 12, 10, 9 og 6 søndagshvilende mejerier. Af landets 104 mejerier med denne driftsform fandtes 88 i de 5 nævnte amter. På Sjælland var der 5 og på Bornholm 1 søndagshvilende mejeri, mens der ingen fandtes på Fyn og Lolland-Falster.

Den søndagshvilende driftsform blev praktiseret på forskellig måde:

1. Mejeriet modtog ikke mælk på søn- og helligdage, dog holdt mejeriet ikke stille i to på hinanden følgende dage.
2. Som 1, men mælkeproducenterne leverede selv mælken fra aftenmalkningen lørdag aften, så mejeristerne kunne få mælken behandlet samme aften.
3. Som 1, men kun om sommeren.
4. »De stærke Jyder« (sydvest for Horsens og nordvest for Vejle) holdt stille på alle søn- og helligdage, hvilket bevirkede, at de ikke modtog mælk i 3 på hinanden følgende dage, når den 24. eller 27. december var en søndag.

Der var et år, hvor vejret pinselørdag pludselig slog om fra meget koldt til meget varmt. Det bevirkede, at et af de »stærke« mejerier fik så meget sur mælk om tirsdagen, at pasteuriseringsapparatet stoppede til af den koagulerede mælk. Der måtte da tilkaldes en mand fra Horsens for at få apparatet skildt ad og rengjort. Den følgende fredag havde mejeriet generalforsamling. Da de kom til punktet »Eventuelt« foreslog mejeribestyreren, som var »stærk«, at bestyrelsen skulle tage under overvejelse at lade mejeriet hvile kun en dag ad gangen i betragtning af al den mælk, der løb i kloakken i tirsdags.

Dertil svarede formanden, at de skulle være Vor Herre taknemmelig for den varme, der kom pinselørdag. Den gavtede sæden langt mere end værdien af den mælk, der løb i kloakken i tirsdags.

d) Uenighed om hvor det nye mejeri skulle opføres

Det var ofte vanskeligt at blive enige på dette punkt, navnlig når der skulle samles mælk fra flere landsbyer. Det fortæller mejerinavnene noget om.

Fig. 2. Brørup andelsmejeri 1890.

Ifølge mejerifortegnelsen 1940 var der 13 mejerier, der hed Godthåb og et der hed Godt Håb, dertil et Håb og et Håbet. Der var 4, som hed Enighed og 4, der hed Enigheden og et der hed Enighedsminde. (Der kunne man mindes, at der engang havde været enighed).

Navnet spillede også på anden vis en stor rolle. På Vestfyn var andelsmejeriet Alha's navn bygget op af 3 landsbyers bebyggelsesbogstaver. Det var Aborg, Lundager og Hølevad. Andelsmejeriet Hylleslevholm havde navn efter landsbyerne Hyllested, Gravlev og Holme.

Da mejeribygningerne, som var opført omkring 1890, ca. 40–50 år senere trængte til fornyelse, blev der ofte stillet forslag om at flytte mejeriet til en mere central plads i leverandørkredsen, men det mødte modstand fra dem, der boede tæt ved mejeriet. Når det blev helt galt, truede begge grupper (flytning eller ikke-flytning) med at ville udtræde af mejeriet,

hvis de ikke fik deres vilje. Resultatet blev ofte, hvor der var flertal for at fortsætte med den oprindelige bygning, at mindretallet udtrådte og byggede et nyt mejeri.

Det kunne få betydning 20 år senere, hvis det ældste mejeri vedtog at standse driften og søge optagelse i et eller flere nabo-mejerier. Der var da i reglen enighed om, at man ikke ville støtte dem, der brød fællesskabet for 20 år siden, selv om det var nærmeste nabo.

Efter afslutningen af den 2. verdenskrig var der mange mejerier, som stod overfor en påkrævet fornyelse af en større eller mindre del af mejerianlægget, og da der var besvær med at skaffe materiale både til maskiner og bygninger, var det nærliggende at søge samarbejde med et eller flere nabomejerier om opførelse af et helt nyt mejerianlæg.

e) Prestige

»Hvis de har råd til at oprette et mejeri i Xby, så har vi også råd til at bygge et her. De har altid villet være foran os, når det gjaldt Skole, Brugsforening eller Forsamlingshus«, sagde man.

Hvad var formålet med at nedlægge og sammenlægge mejerierne?

Det var ganske enkelt at forøge betalingen til mælkeproducenterne ved at formindske driftsudgifterne og forbedre kvaliteten af de fremstillede mejeriprodukter.

I de første år efter den 2. verdenskrigs afslutning var De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation (i det følgende kaldet F. O.) ret passiv vedrørende mejeriernes rationalisering, men i 1949 gik den over til en mere aktiv indstilling til denne sag, idet den oprettede et arkitektkontor og ansatte en konsulent i mejeriororganisation.

Antallet af mejerier i Danmark var i 1950 1326 andelsmejerier og 245 privatmejerier, ialt 1571. De tilsvarende tal var i 1970 410 andelsmejerier og 114 privatmejerier, ialt 524. Det giver en reduktion på 1047 mejerier i løbet af 20 år, eller ca. 50 i gennemsnit pr. år. Men det var 16 mejerier i gennemsnit pr. år i femåret 1946–50 og 109 mejerier i gennemsnit for femåret 1966/67–1970/71.

Hvorfor skete denne reduktion?

Nogle tal fra Danmarks Mejeri-Statistik kan give en del af svaret.

Prisstigninger fra 1935-39 til 1954-58

	1935-39	1954-58	% stigning
Mejeriernes driftsudgifter ialt i øre pr. kg mælk	1,42	5,58	293
Driftsudgifter ved smørfremstilling	1,36	4,83	255
Smørpris, øre pr. kg 1955-59	228,7	604,4	164

Tallene i tabellen viser, at mejeriernes driftsudgifter i en periode på ca. 20 år er steget meget mere end prisen på det mejeriprodukt, smørret, som dengang var hovedproduktet inden for dansk mejeribrug.

Denne udvikling kunne mejeribrugets have imødegået ved at reducere antallet af mejerier.

Mejeristørrelsens indflydelse på udbyttet

En anden oplysning fra Mejeri-Statistikken for 1960 viser mejeristørrelsens indflydelse på mejeriernes økonomiske resultat. Mejerier med 1,5-2,0 mill. kg havde udbragt mælken i 39,60 øre pr. kg, mens det tilsvarende tal for mejerier med over 6 mill. kg mælk var 41,40 øre pr. kg. Mejeriernes gennemsnitsstørrelse var i 1959 3,7 mill. kg.

Tilsvarende tal kom jeg til i 1947, da jeg deltog i en konkurrence om et professorat i mejeribrug ved Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, hvor jeg som det frie emne havde valgt: »En analyse af den sandsynlige nedgang i omkostningerne ved smørproduktion i forbindelse med en eventuel sammenlægning af mejerier«.

Resultatet af analysen var, at man ved rationalisering af alle produktionsmejerierne inden for Århus Omegns Mejeriforening kunne nedlægge 36 af de 70 mejerier, som undersøgelsen omfattede, hvorved mejeriernes gennemsnitsstør-

relse ville forøges fra 2,2 til 4,6 mill. kg mælk årlig. Analysen viste, at der i driftsomkostninger kunne regnes med en besparelse på 0,63 øre pr. kg indvejet mælk eller 987.000 kr. årlig.¹

Resultatet af analysen faldt godt sammen med mine praktiske erfaringer. På mange små mejerier med udelukkende smørproduktion varede den daglige mælkebehandling ca. en time. Resten af arbejdsdagen gik med renholdelse af mejeriets maskiner, apparater og lokaler samt leverandørregnskab. Hvis mejeriets mælkemængde blev fordoblet, ville mælkebehandlingen vare to timer, mens renholdelsen ville tage den samme tid som ved den mindre mælkemængde. Leverandørregnskabet og smørrets vejning og emballering ville dog tage lidt længere tid.

I den forbindelse vil jeg citere et svar fra statskonsulent Th. J. Brask dateret 11. august 1948 til direktør L. P. Frederiksen, som havde bedt mejerikonsulenterne oplyse, hvor mange mejerier, der var nedlagt i de forskellige konsulents distrikter.

Brask skrev:

Siden 1935 er der i mit distrikt nedlagt 22 mejerier. Desuden er det for et mejeris vedkommende vedtaget, at det skal standse i det kommende efterår.

Disse nedlæggelser har ikke medført opførelse af nye mejerier i ret stor udstrækning, idet de nedlagte mejerier i næsten alle tilfælde er »gået op« i nabomejeriet, der uden særlig store ændringer har kunnet behandle den forøgede mælkemængde.

Der er ikke opført mere end et centralmejeri på et nyt sted fra grunden af«.

Mejerirationalisering i Sverige

Jeg har ovenfor beskrevet nogle af årsagerne til, at der blev oprettet for mange mejerier i Danmark, og vil i det følgende omtale, hvorfor det sammenlignet med Sverige gik så langsomt med at få antallet af mejerier bragt ned på et rimeligt antal i Danmark.

Et år efter at Svenska Mejeriernes Riksförening (SMR) i 1932 blev dannet med det formål at gennemføre en rationalisering af svensk mejeribrug, var der 133.000 mælkeleveran-

dører til de svenske mejerier, mens det i 1945 var over det dobbelte antal. I samme tidsrum blev antallet af mejerier reduceret fra 1672 til 817, og den gennemsnitlige indvejning pr. mejeri var steget fra 13,5 til 41 mill. kg pr. år.

20–30 år efter at direkte salg af mælk, smør og ost uden om mejerierne var ophørt i Danmark, var det, som det fremgår af ovennævnte tal, meget udbredt i Sverige.

For at forbedre kvaliteten af de svenske mejeriprodukter, blev der fra myndighedernes side stillet større krav end tidligere til hygiejnen i de lokaler, hvor fremstillingen af mejeriprodukterne fandt sted, og til kvaliteten af mælken og mejeriprodukterne.

Resultatet blev, at mælkeproducenterne foretrak, at levere mælken til mejerierne.

En anden årsag til den hurtigere mejerirationalisering i Sverige end i Danmark var, at de svenske mælkeproducenter havde mere autoritetstro end de danske.

Erstatning til mejeribestyrerne

Modstanden mod mejerirationaliseringen i Danmark kom fra mange forskellige sider, men mest fra de mejeribestyrere, som mistede deres stilling, når mejeriet standsede driften. Denne modstand er meget naturlig, og man søgte at imødegå den ved at henstille til mejeriernes ledelse at tilbyde den mejeribestyrer, som blev ledig, en stilling som indvejer og regnskabsfører til samme løn, som han ville have fået, hvis han havde beholdt sin stilling som mejeribestyrer.

Denne henstilling blev fulgt nogle steder, men mejeribestyrernes forening, Dansk Mejeristforening (D.M.) ville gerne have indføjet i deres overenskomst med De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation (F.O.), at tilbudet blev obligatorisk. Om tilbudet til den frivillige ordning sagde D.M.s formand på foreningens delegeretmøde i 1948, at forståelsen for betimeligheden af disse erstatninger selvsagt er meget forskellig og erstatningssummerne meget varierende, idet mejeriernes størrelse, den opsattes alder og varigheden af hans ansættelse kan spille ind. Efter aftale med formanden sendte D.M.s sekretær et brev til F.O. dateret 2. april 1949 med et forslag om erstatning til mejeribestyrere, som mistede deres stilling p.g.a. mejerinedlæggelser. Ifølge dette forslag skulle der

til mejeribestyrere i alderen 45 til 60 år betales to års løn beregnet efter gennemsnit af sidste 5 års løn aftagende med 1/20 for hvert år, en mejeribestyrers alder manglede i eller oversteg disse tal. Desuden skulle der ydes en pensionserstatning, som senere blev slettet, samtidig med at 2 års løn blev ændret til 3 år. Dette forslag blev diskuteret og ændret adskillige gange, og i Mælkeritidendes nytårsartikel 1957 gjorde formanden opmærksom på, at D.M. ville blive ved at gentage kravet om en tilfredsstillende ordning for alle mejeribestyrere, der blev ledige p.g.a. mejerinedlæggelser. D.M.s formand meddelte på foreningens delegeretmøde i 1957, at F.O. havde foreslået, at der blev oprettet en fond, der skulle yde erstatning sammen med mejeriet, og ifølge forslaget skulle D.M. give et bidrag til denne fond.

Der blev opnået enighed om dette forslag, og i Mælkeritidende 1958, side 353 er ordlyden af overenskomsten gengivet. I det følgende bringes et uddrag af denne:

»Hvis en mejeribestyrer mister sin stilling som følge af mejerisammenlægning vil F.O. og D.M., såfremt der fremsættes ønske derom, gennem et særligt udvalg fastsætte vilkårene for en rimelig ordning for vedkommende mejeribestyrer enten ved ydelse af erstatning, gennem ansættelse i anden stilling eller på anden måde.

Såfremt udvalget fastsætter en erstatning til mejeribestyreren skal mejeriet udrede 3/4 af erstatningsbeløbet, medens den sidste fjerdedel udredes af en særlig fond, hvortil såvel F.O. som D.M. yder bidrag i et nærmere omtalt forhold.«

Der står ikke noget i overenskomsten om, hvor stor en part D.M. skal betale til den nævnte fond, men så vidt jeg husker, skulle D.M. oprindeligt betale 1/5 og F.O. 4/5 af de nævnte 25%, men senere blev det ændret til D.M.s fordel.

Det omtalte erstatningsudvalg bestod af et af F.O.s bestyrelsesmedlemmer, den lokale mejeriforenings formand, et af D.M.s hovedbestyrelsesmedlemmer (ofte formanden) og D.M.s kredsformand.

Når et mejeri henvendte sig til Mejerikontoret for at få fastsat, hvor meget der skulle betales i erstatning til en mejeribestyrer, fik mejeriet tilsendt et spørgeskema med en halv snes spørgsmål, som mejeriet skulle udfylde og returnere, før der kunne indkaldes til møde i udvalget.

For at lette arbejdet for udvalgsmedlemmerne blev der afholdt møde med flest mulige samme dag i samme by.

Erstatningsudvalget havde en udmærket indflydelse på hele erstatningsordningen. For det første bevirkede den, at mange erstatningssager blev ordnet uden udvalgets medvirkning, når man havde hørt resultatet af udvalgets afgørelser ved andre mejerier. Dertil kom, at erstatningens størrelse blev nedtrappet, fra mejeribestyrerne var fyldt 60 år, sådan at der ingen erstatning skulle udbetales, hvis mejeribestyreren var fyldt 67 år. Det bevirkede, at mejeribestyrerne sidst i 50erne kunne være interesseret i at blive afskediget med erstatning, før nedtrapningen begyndte, og han på grund af sin alder havde vanskelig ved at få en anden beskæftigelse.

Oversigt over mejeristørrelse og udbetalte erstatninger til mejeribestyrerne

År	Antal mejerier	Mælkemængde gennemsnit kg	Erstatningsbeløb, gennemsnit kr.
1959	13	1,7	22.000
1960	9	1,6	27.772
1961	21	1,6	30.220
1962	16	2,3	39.764
1963	38	2,4	38.567
1964	39	3,0	52.234
1965	26	—	59.269

Mejeribrugets Planlægningsudvalg

Indtil 1958 var De Danske Mejeriforeningers Fællesorganisations (F. O.) politik vedrørende mejeribrugets rationalisering, at den skulle ske ved en rolig udvikling uden plan. F.O.s vejledning vedrørende sammenlægning af mejerier fandt kun sted, når der kom henvendelse fra begge/alle formænd for de deltagende mejerier.

Efter forslag af formanden blev der på F.O.s repræsentantskabsmøde i efteråret 1958 givet tilslutning til oprettelse af Mejeribrugets Planlægningsudvalg. Dette udvalg fik som opgave i samarbejde med Statens Forsøgsmejeri, at gennemføre

et omfattende oplysningsarbejde vedrørende mejeribrugets rationalisering og at udarbejde fuldstændige og detaljerede planer for en koordinering, rationalisering og centralisering af mejeribruget inden for større områder.

Da man stod over for en ny opgave uden erfaring på dette område, blev der med tilladelse fra de pågældende mejerier foretaget en kortlægning af produktionskapaciteten i Sønderborg amt, og ud fra disse oplysninger blev der udarbejdet en rationaliseringsplan for Als. Denne undersøgelse blev foretaget udelukkende på udvalgets initiativ, og da mejerierne således ikke havde anmodet om at få udarbejdet nogen rationaliseringsplan, blev der heller ikke tilsendt mejerierne nogen meddelelse om resultatet af disse undersøgelser.

Senere har udvalget fået anmodning om at kortlægge produktionskapaciteten og udarbejde rationaliseringsplaner for alle landets mejeriforeninger, der hver omfattede et område som amterne før 1970.

I skrivelsen »Dansk mejeribrug i støbeskeen« står der, at Planlægningsudvalget, allerede havde modtaget anmodning fra 5 mejeriforeninger om at få udarbejdet rationaliseringsplaner for de pågældende områder.

De første anmodninger om rationaliseringsplaner kom fra den østlige del af landet, hvor besætningsreduktionerne først fandt sted. Inden vi påbegyndte indsamlingen af oplysninger på mejerierne, blev mejeriernes bestyrelser af mejeriforeningen spurgt, om de ønskede at deltage i planlægning. I nogle tilfælde fik mejerierne besked på at meddele mejeriforeningens formand, hvis de ikke ønskede at deltage.

Omfanget af de indsamlede oplysninger fremgår af det følgende. Et eksemplar af det sidst afsluttede regnskab og status var nødvendig for at få oplysning om mejeriets indvejede mælkemængde fra andelshavere samt køb af mælk og fløde fra andre mejerier og mælk fremstillet af indkøbt mælkepulver. Desuden ønskedes oplysning om størrelsen af mejeriets smørproduktion, salg af mælk og fløde engros og detail samt mælk anvendt til ostefremstilling og retur til andelshaverne.

For smørrets vedkommende skulle salget oplyses – delt efter emballering i dritler og detailpakning.

Mejeriernes kapacitet blev angivet både for pasteurisering og centrifugering, idet det blev beregnet, hvor megen mælk der i løbet af et år ved 3 timers effektiv skumning daglig

kunne behandles, når den gennemsnitlig daglige indvejning udgjorde 75% af den maksimale indvejning.

På grundlag af de indsamlede oplysninger foreslog vi at samle et passende antal mejerier i selskaber varierende fra ca. 20 til ca. 90 mill. kg mælk årlig. (Et mejeriselskab er en andelsvirksomhed, der driver mere end et mejerianlæg).

Som eksempel vil jeg gengive vort forslag for Sorø amts mejeriforening sydvestlige del, der omfatter 16 mejerier, som blev klassificeret på følgende måde:

9 mejerier i gruppe A med 12,2 mill. kg mælk årlig	
4 mejerier i gruppe B med 12,6 mill. kg mælk årlig	
<u>3</u> mejerier i gruppe C med <u>15,1</u> mill. kg mælk årlig	
Ialt 16	39,9

Mejerierne i gruppe A bør standses snarest mulig, og mælken fra denne gruppe føres til de 7 mejerier i grupperne B og C, som uden investering kan behandle mælken fra de 9 mejerier i gruppe A.

Efterhånden som mejerierne i gruppe B nedslides, bør det overvejes at udbygge disse mejerier eller gennemføre en videre centralisering.

Forslagene for to andre områder i Sorø amt blev behandlet på tilsvarende måde, men efterhånden ændrede vi planerne lidt, idet vi undlod at foreslå, hvilke mejerier, der skulle standses, da denne tilkendegivelse bevirkede, at de pågældende mejerier sprang fra. Det er også mest rimelig, at det bliver den kommende ledelse, som ordner dette problem.

Resultatet af PUs virksomhed kan vel i nogen grad måles ud fra følgende tal, selv om der også var andre forhold, der virkede i samme retning: Fra 1949 til 1958 var der en netto tilbagegang på 167 mejerier eller i gennemsnit 17 mejerier pr. år.

I oktoberåret 1960/61 blev der standset 41 mejerier, næste år 57 og fra 1961/62 til 1970/71 blev der standset 915 mejerier eller 91,5 i gennemsnit pr. år. Det største tal for et enkelt år 1970/71 var 141 mejerier.

Hvilke argumenter bliver fremført mod rationaliseringen

Afstanden mellem mælkeproducenten og mejeriet bliver større. Det kan ikke nægtes, for som et bestyrelsesmedlem sagde ved et møde med bestyrelsen for nabomejeriet: »Hvis jeg sover for længe en dag, kan jeg tage en spand i hver hånd og gå hen til mejeriet med mælken. Det kan jeg ikke, hvis vi nedlægger mejeriet her i byen«.

Det blev også sagt på en anden måde mange steder. »Jo længere, der bliver til mejeriet, des dyrere bliver transporten af mælken«. Det er ikke ensbetydende med, at de største mejerier har de største transportudgifter, hvilket fremgår af Tabel I.

Transportudgifter i øre pr. kg mælk i forhold til mejeristørrelsen

Mill. kg mælk	Antal ruter	Højeste	Laveste	Gennemsnit
Indtil 2,0	12	2,46	0,81	1,90
2,0-2,9	13	2,05	0,95	1,72
3,0-3,9	9	2,35	1,53	1,79
4,0-4,9	4	1,99	1,37	1,62
5,0 og derover	3	1,72	1,45	1,57

Udgiften til mælkens transport er kun i ringe grad afhængig af mejeriernes størrelse, men dog størst ved de mindste mejerier. Noget af forklaringen på tallene i tabel I får vi i tabel II.

Transportudgifter i øre pr. kg mælk i forhold til ruternes mælkemængde

kg mælk pr. rute	Antal ruter	Højeste	Laveste	Gennemsnit
2-300.000	13	2,46	1,85	2,16
3-400.000	13	2,35	1,53	1,89
4-500.000	16	2,05	0,95	1,69
5-600.000	5	1,79	1,45	1,64
over 600.000	4	2,35	0,81	1,56

Tallene i de to tabeller viser store udsving i betalingen for mælkeførselen til mejeriet. Det kan skyldes forskel i leverancerens størrelse fra de enkelte producenter, da det tager længere tid at samle 1000 kg mælk fra mange småleverandører end fra en eller to store.

På mejerier med mundtlig licitation kunne det hændes, at to naboer, som havde været lidt på tværs af hinanden, benyttede lejligheden til at vise, hvem der var mest stædig, uanset omkostningerne. Det var vist mere almindelig med skriftlig licitation, hvor den slags slagsmål var udelukket.

Mælkekuskene var de daglige budbringere mellem mælkeproducenterne og mejeriet, særlig mejeribestyreren. Det betød meget, om de kunne arbejde godt sammen. Dertil hørte, at mælkekusken kunne tage imod en kraftig irettesættelse af mejeribestyreren, hvis køreplanen ikke blev overholdt. På det mejeri, hvor min far var bestyrer, var der 15 mælkekuske, som den 1. og 16. i hver måned fik ny mødetid, idet den, der stod øverst på mødelisten, ved næste skifte blev anbragt helt forneden, og så blev alle de andre kuske skubbet et trin op. Dertil kom ændringer i mødetiderne på grund af årstidernes ændring.

Mælkekuskene skulle så huske dagene før den 1. og 16. at fortælle alle på ruten, hvornår han kom næste dag.

Det var ikke en fiks ide af min far, at han forlangte køreplanen overholdt. Men indvejningskarret måtte ikke blive tomt, så mælkestrømmen til centrifugen standsede. Det kunne da blive nødvendigt, at standse centrifugerne for at få dem til at virke normalt igen.

Der var mejerier, som ikke havde nogen køreplan, men lod mælkekuskene aftale mødetiden indbyrdes. I sådanne tilfælde havde mejeribestyreren en dampfløjte, som han benyttede, når indvejningskarret manglede mælk. Når det skete, slog mælkekuskene knald med pisker, og så gjaldt det om at komme først »til mølle«.

Endnu i 1950 var der mange mejerier navnlig i Vendsyssel, hvor de enkelte andelshavere skulle levere mælken på mejeriet. I reglen dannede landmændene små grupper, som kørte på skift med gruppens mælk. Det var en stor ulempe for et mejeri, som skulle låne penge til en hårdt tiltrængt fornyelse, idet låneoptagelsen skulle godkendes af generalforsamlingen. De, der boede længst fra mejeriet, ville stemme for forslaget, hvis

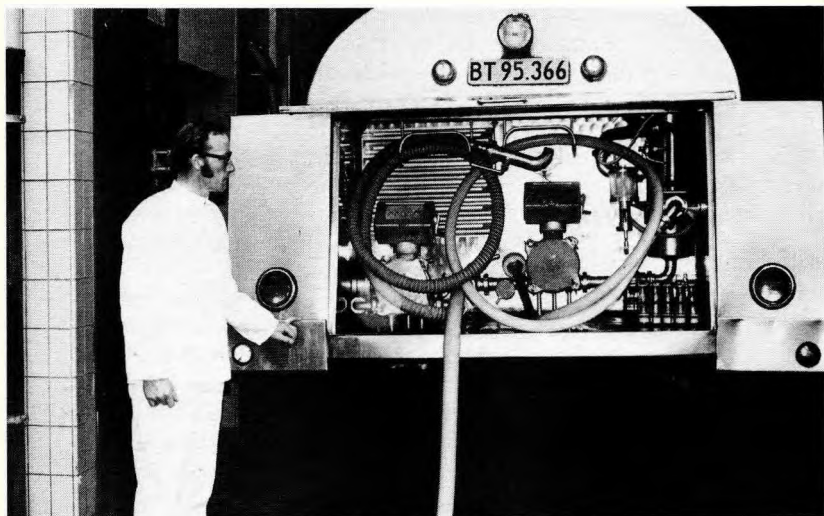

Fig. 3. Bagenden af en mælke-tankbil til indsamling af mælk til mejerierne ca. 1970.

mælken blev afhentet på mejeriets regning, men i så tilfælde ville de, der boede nær ved mejeriet, stemme imod.

Jeg har oplevet mange generalforsamlinger, hvor mælkekørselsparagraffen tog lige så lang tid, som alle de andre tilsammen, og jeg har nogle gange fået generalforsamlingen til at udskyde afstemningen om denne paragraf, til alle de andre var vedtaget. Så var deltagerne blevet så trætte, at de ikke ville diskutere mælkekørsel mere den aften, men vedtog bestyrelsens forslag.

Alt det jeg har skrevet om mælkekørsel, hører fortiden til. Nu kommer mejeriselskabets tankvogne og henter mælken til aftalt tid.

Misbrug af andelsmejerierne

På et tidligt tidspunkt fandt foderstofforeningerne på, at det var nemt at få mejeriets kasserer til at betale alle regninger

for foderstoffer både til køer, grise og høns. Beløbet skulle så trækkes fra mælkepengene. Da det gik så godt, fandt andre også på at komme med deres regninger. Men det slog snart bunden ud af mælkepengeholdene, fordi nogle af dem, der skulle af med penge, »glemte« at komme, så der blev ingenting til ham, der skulle give kaffen. (se side 132 f.o.).

I 1930'erne blev andelsmejerierne misbrugt på en anden måde, fordi andelsmejeriernes medlemmer hæftede solidarisk for mejeriets gæld. Mejerierne kunne låne penge til udbetaling af forskud på mejeriernes efterbetaling.

En direktør for Andelsbanken sagde eller skrev for nogle år siden: »Det solidariske ansvar var en god fødselshjælper, men det udviklede sig efterhånden til at blive en dårlig sygehjælper«. D.v.s. Andelsmejerierne blev benyttet til at kræve penge op til andre virksomheder og som grundlag for låneoptagelse til medlemmerne.

Formænd

Formanden var den person, der næst efter mejeribestyrelsen var mest imod mejerisammenlægningen, med mindre han var nogenlunde sikker på også at blive formand for det sammen sluttede mejeri.

Formandsposten for et andelsmejeri blev i mange tilfælde et springbræt til højere poster både indenfor mejeribruget og andre foreningsvirksomheder.

Formanden var i mange tilfælde også mejeriets kasserer og nød tilværelsen, når han hver eller hveranden fredag satte sig for bordenden på mejeriets kontor og uddelte milde gaver til mælkekuskene og andre, som kom personlig og hentede mælkepengene.

Nogle steder søgte man at følge med fremskridtet og udbetalte mælkepengene i check. Men det var der ikke særlig begejstring for, da modtageren af checken skulle hen i brugsen eller til købmanden for at få checken vekslet til gangbar mønt. Og så fandt uddeleren eller købmanden måske på, at de også skulle have deres part af mælkepengene.

I stedet for at lægge pengene i kuverter til hver mand, var nogle af andelshaverne delt op i hold på en halv snes mand, som mødtes på omgang om aftenen og hentede deres part af

det tilsendte beløb. Så blev der også tid til en kop kaffe og lidt snak.

Der var andre formænd end mejeriformanden, som var imod mejerisammenlægningerne. Det var sognerådsformanden. Mest tydelig kom det frem ved et bestyrelsesmøde i et mejeri med en årlig indvejning på 1,5 mill. kg mælk.

Da mejeriets bestyrer afgik ved døden, fik et medlem af bestyrelsen formanden overtalt til at indbyde mig til et bestyrelsesmøde, efter at jeg havde fået et eksemplar af mejeriets sidst afsluttede regnskab tilsendt. Fra nabomejeriet sendte formanden mig et eksemplar af dettes regnskab.

Efter gennemgang af de to regnskaber skønnede jeg, at en sammenslutning af de to mejerier ville medføre, at andels-haverne i det lille mejeri ville få ca. 1,5 øre mere pr. kg mælk. Dertil sagde formanden:

»Jeg tror, det er rigtigt, hvad Nielsen siger, men hvis vort mejeri bliver nedlagt, kommer vi til at mangle skat fra mejeribestyreren, førstemejeristen, eleven og den mand, der laver dritler til mejeriet. Dertil kommer, at landmændene vil bruge en merindtægt til investering, så der bliver ikke mere til skat«.

På forespørgsel oplyste formanden, at han også var sognerådsformand. Til generalforsamlingen et par uger senere regnede jeg med, at vi var enige om dagsordenen med forslag om sammenlægning med nabomejeriet, men jeg regnede forkert. Der stod: »Foredrag af konsulent Nielsen«. Det er ikke eneste gang, jeg er kommet til en generalforsamling, hvor vi havde aftalt en dagsorden med forslag om opløsning af mejeriet eller sammenlægning med nabomejeriet, hvor der stod noget i retning af: »Mejeriets fremtid. Foredrag af konsulent Nielsen«. Når jeg så spurgte, hvorfor dagsordenen var ændret, fik jeg det svar, at den dagsorden, vi havde snakket om, lød så brutal.

Under drøftelsen af en anden sag, hvor det blev vedtaget at nedlægge mejeriet, som indvejede ca. 1,8 mill. kg mælk, sagde en af mejeriets bestyrelse, muligvis sognerådsformanden: »Vi mister 3 skatteydere, hvis vi nedlægger mejeriet«.

Nogle år senere kom jeg igennem byen og så da, der stod mange damecykler udenfor mejeribygningen. Det gav mig lyst til at undersøge, hvad der foregik i det gamle mejeri, jeg så da,

at 55 damer under ledelse af en mejerist sad og pillede rejer. De gav sikkert noget mere i skat end mejeripersonalet.

Salg af tomme mejeribygninger

På min færden rundt i Jylland og på Fyn i 2½ år som tilsynsførende på nogle fødevarefabrikker var det meget sjældent, jeg så en tom mejeribygning. Mange små virksomheder var interesserede i den slags, og prisen var i reglen lav.

Det gik dog ikke altid lige let. Det erfarede Mejeriselskabet Danmark, da det den 1. december 1981 standsede driften på et mejeri, som i 1950 var blevet nyopført med delvis tilslutning fra 3 andelsmejerier og et privatmejeri med ialt 5 mill. kg mælk. I 1984 opgav man at finde en køber til mejerianlægget, som derfor blev fjernet ved hjælp af en bulldozer for at skaffe plads til beboelseshuse.

Mens jeg var i funktion som organisationskonsulent, skete det ofte, at der i telefonen blev spurgt, om vi kunne anvise en tom mejeribygning til salg. Hvis jeg så f.eks. foreslog en mejeribygning på Horsenseggen, sagde spørgeren i reglen, om vi ikke kunne anvise en noget nærmere ved hovedstaden. Det var der også somme tider, men det var vist altid til en højere pris end den, de jyske mejerier opnåede.

Møder angående rationalisering

På møderne med bestyrelserne for mejerierne A og B var der udarbejdet forslag om sammenslutning af de 2 mejerier, hvorefter driften på B skulle standses og al mælken behandles på mejeriet A.

Jeg var til et orienterende møde med andelshaverne i mejeriet B, og før generalforsamlingen 14 dage senere regnede jeg helt bestemt med, at forslaget ville blive forkastet på generalforsamlingen. Det blev det imidlertid ikke, og det skyldtes helt afgjort dirigentens fremragende måde at lede generalforsamlingen på. Han var folketingsmand og fhv. indenrigsminister. Det ejendommelige var, at formanden på bestyrelsens vegne havde foreslået en anden til dirigent, og en mand udenfor bestyrelsen havde foreslået folketingsmanden.

Da jeg efter generalforsamlingen havde fået at vide, hvem dirigenten var, spurgte jeg formanden, hvorfor bestyrelsen ikke havde foreslået ham til dirigent. Jeg fik det svar, at så var han ikke blevet valgt. Derfor skulle en mand udenfor bestyrelsen foreslå ham.

Det minder om et møde, jeg deltog i sammen med formænd og bestyrere for 3 mejerier, som stilede efter at få de 3 mejerier samlet i et selskab. Da vi var ved at bryde op, spurgte en af bestyrerne en af formændene, om han ville have mig med til deres generalforsamling. Svaret var et klart »Nej«. En anden af de 3 formænd besvarede spørgsmålet på samme måde. Men den 3. formand, som var udlært mejerist og havde eksamen fra en af mejeriskolerne, sagde, at han var ikke sikker på, han kunne gøre rede for de enkelte punkter i forslagene til vedtægter og overenskomst, så han ville gerne have mig med, hvis jeg ville undlade at anbefale forslaget til vedtagelse. Det lovede jeg, og da de andre 2 formænd hørte, at jeg var villig til at deltage på denne betingelse, ville de også gerne have mig med. Begrundelsen for deres nej i første omgang var, at de regnede med, at jeg ville anbefale forslaget, og så ville flertallet af andelshaverne stemme imod.

En af mine medarbejdere deltog i 2 af de 3 generalforsamlinger, og jeg på det sted, hvor formanden var udlært mejerist.

Jeg gennemgik og kommenterede forslagene til vedtægter og overenskomst. Derefter overlod jeg til formanden at svare på spørgsmål. Andelshaverne var mødt omtrent fuldtallige, og de stemte alle ja til forslagene, ingen nej og ingen blanke stemmesedler. Forslagene blev også vedtaget af et stort flertal på de møder, hvor min medarbejder forelagde forslagene uden anbefaling.

Det var et eksempel på manglende autoritetstro eller manglende autoriteter.

Små mejerier

Jeg har skrevet meget om små mejerier, og nogen tror måske, at det er vanskeligt at finde eksempler til omtalen. Det er det ikke, da jeg har en oversigt, jeg udarbejdede i 1950, som viser, at 134 mejerier eller 8,7% af landets mejerier havde under 1,0 mill. kg mælk og 41,6 eller 643 mejerier havde under 2,0 mill. kg mælk.

Fig. 4. Andelsmejeriet Kronjyden ca. 1905. Det øverste af 2 kærnetønder er vist nederst til venstre på billedet.

Når jeg i 1949 ved overtagelsen af arbejdet med mejeribrugets rationalisering blev spurgt, hvor store mejerierne skulle være, svarede jeg fra 5 til 7 mill. kg mælk, som der var mange af på Vejle- og Randerseggen den gang. Det må lå langt ude, da foran nævnte oversigt viser, at der i hele landet kun var 58 andelsmejerier med 5,0 mill. kg mælk eller der over. Det svarede til 3,7%.

20 år senere svarede jeg som tidligere nævnt på samme spørgsmål: den mælk, der kan indvejes og behandles på 3 timer. Det var en varierende størrelse afhængig af mælke-mængden pr. leverandør, idet det tog længere tid at indveje mælken jo mindre mælk, der var pr. leverandør.

Umiddelbart før tankbilerne overtog det meste af transporten af mælken til mejerierne, var der nogle mejerier (Tørring andelsmejeri var vist det første), som forøgede mælkeindvejningen uden at forøge behandlingskapaciteten. De anskaf-

fede en tank til at modtage en del af den indvejede mælk, sådan at mælkebehandlingen fortsatte en time eller mere, efter at den sidste mælkevogn havde forladt mejeriet.

Et mejeri i Randers amt havde ifølge Mejerifortegnelsen 1946 59 andelshavere, som havde leveret 0,7 mill. kg mælk. Jeg deltog i en generalforsamling i 1946, hvor mejeriet havde betalt 21 øre pr. kg mælk leveret på mejeriet, mens et nabomejeri havde betalt 24 øre pr. kg mælk afhentet. Mejeribestyrelsen havde opsagt sin stilling på grund af alder.

Det, der gjorde størst indtryk på mig ved denne generalforsamling, var følgende udtalelse, som blev hilst med stærk bifald:

»Vore fædre vil vende sig i deres grave, hvis vi nedlægger det mejeri, de har oprettet«.

Forslaget om mejeriets opløsning blev forkastet af et stort flertal.

Unge landmænd

Omkring 1960 fik mange unge landmænd ofte skyld for at være dårlige andelsmænd. Jeg kunne henvise til mange eksempler, hvor det var de gamle, der var de dårligste.

Unge landmænd, der havde overtaget en landejendom med betydelig gæld, ville gerne have en god besætning af mælkekøer, men de kunne se, at de ikke fik den betaling for mælken, som de havde hørt om på landbrugsskolen. Derfor opfordrede de bestyrelsen til at få deres andelsmejeri sammensluttet med nabomejeriet.

Der blev da afholdt generalforsamling med forslag om mejeriets opløsning, som krævede mindst 75% tilslutning for at blive vedtaget, men da over 25% af andelshaverne »lå lunt i svinget« omkring 60 år, blev forslaget forkastet.

Næste skridt var, at mejeriet blev averteret til salg. Der kom mange »gode tilbud«, som de ældre var tilfredse med, fordi mejeriet blev i landsbyen. Så opgav man andelsprincippet og solgte mejeriet endog i mange tilfælde til dets hidtidige bestyrer.

Mejeriets betydning i landsbyen

I mange landsbyer spillede mejeriet og mejeribestyreren en stor rolle. Mælkeproducenterne talte om »vort mejeri«, som de havde den daglige forbindelse med. Slagteriet var mere på afstand, og mødeprocenten var meget mindre til slagteriernes generalforsamling end til mejeriernes. Det bevirkede også, at mange flere andelshavere udtalte ros eller kritik af bestyrelsens og mejeribestyrerens virksomhed, end tilfældet var for slagteriernes vedkommende.

Mejeribestyrerne var indtil afslutningen af 1. verdenskrig på mange små mejerier ret dårlig lønnet, fordi de af deres egen løn skulle betale medhjælperne, men i 1919 gennemførtes en lønadskillelse som medførte, at mejeriet skulle betale mejeristernes løn.

Selv om mejeribestyrerne ikke var højt lønnet, så var det dog bedre end at være undermejerist. Og så gav det anseelse. I landsbyerne blev mejeribestyrerne ofte regnet for at høre til »3. rangklasse«. D.v.s., han rangerede efter præsten og degnen, til tider endda over degnen. Mejeribestyreren, som havde været mere udenfor sognets grænser end de øvrige beboere i landsbyen, var ofte formand for foredragsforeningen og medlem af sognerådet. Han var aktiv indenfor sangforeningen og en væsentlig støtte, når der skulle spilles dilettant i forsamlingshuset. Han var i det hele taget en mand, som spillede en betydelig rolle inden for landsbyens kulturelle rørelser.

Der var en vis hygge ved de små mejeriers generalforsamling, hvor alle kendte hinanden, og ikke tog det så nøje med formaliteterne. Jeg deltog som foredragsholder i en mejerigeneralforsamling, hvor bestyrelsen foreslog at forhøje prisen for skummetmælk til leverandørerne fra 3 til 10 øre pr. kg. Formanden var dirigent og stemmetæller. Efter at forhandlingen om mit foredrag var afsluttet, satte formanden forslaget til afstemning ved håndsoprækning. Der var 23, som stemte for forslaget, og da mindst 25 havde stemt imod, sagde formanden:

»Hvordan er det, I sidder og stritter med armene. Det er ikke til at se, om I rækker hænderne op eller ej, så vi skal have en skriftlig afstemning«.«

Så kom formanden hen til mig og sagde:

»Nu må du give dem et ordentlig pulver, mens mejeribesty-

rerer deler stemmesedler ud, for vi skulle jo gerne have forslaget vedtaget«.

Det gjorde jeg efter bedste evne, og forslaget blev vedtaget med klart flertal.

Da mejeribestyreren havde givet hver andelshaver en konvolut med årets overskud (efterbetaling), sagde han til mig, at de altid plejede at rette lidt på fordelingen af den. Jeg skulle da være velkommen til at deltage i denne fordeling, hvis jeg havde lyst til at få et spil kort med nogle af andelshaverne. Jeg takkede selvfølgelig for tilbuddet, men ville hellere have det til gode til en anden gang.

Skummetmælksprisen og mejerinedlægning

Den pris, leverandørerne betalte for skummetmælk, havde indirekte betydning for rationaliseringen, idet en lav skummetmælkspris ofte fik de store leverandører til at flytte til et andet mejeri, hvor man betalte fuld pris for den leverede mælk. Det kan ikke lade sig gøre, hvis skummetmælken er solgt til en underpris.

De små leverandører stod da tilbage med et mejeri med for høje driftsudgifter, og så blev de nødt til at nedlægge mejeriet.

Jeg har deltaget i mange mejerigeneralforsamlinger, hvor bestyrelsen ville have skummetmælksprisen sat op til udnyttelsesprisen. Når så forslaget var forkastet, spurgte jeg ofte, om der var nogen, der ville fortælle mig, hvorfor de havde stemt imod forslaget. Jeg fik adskillige forklaringer. Den jeg husker bedst er:

»De forstår ikke at veje skummetmælken på mejeriet, og når det er forkert, er der i reglen for lidt i spanden. Så er det da bedre, det er mælk til 3 øre pr. kg end mælk til 10 øre pr. kg, der mangler«.

Det mest almindelige svar var, at det bliver vanskeligt at få en god økonomi i svinestalden, når der skal betales så meget for skummetmælken.

Smørrets kvalitet

Ved kærnecentralforsøget i Hjørring i 1955–57 blev det tydelig bevist, at stordrift gav en bedre smørkvalitet, end de deltagende mejerier havde præsteret i to år umiddelbart før forsøget blev påbegyndt.

I sommeren 1982 tog jeg et uddrag af de ugentlige beretninger fra Statens Smørbedømmelser for tidsrummet fra ca. 1. maj til 30. september gældende for nogle af de største danske smørproducenter, som alle modtog fløde fra andre mejerier til smørfremstilling. Det var med andre ord kærnecentraler, selv om 2 af dem stadig kaldes andelsmejerier.

I den benyttede bedømmelsesskala, som går fra 0 til 15 points, bliver karaktererne 13 og derover ret sjælden benyttet. Karakterer under 10 points angiver, at der er tale om smør med påvist fejl enten i udseende, konsistens eller lugt og smag.

Fig. 5. andelsmejeriet Kronjyden ca. 1910.

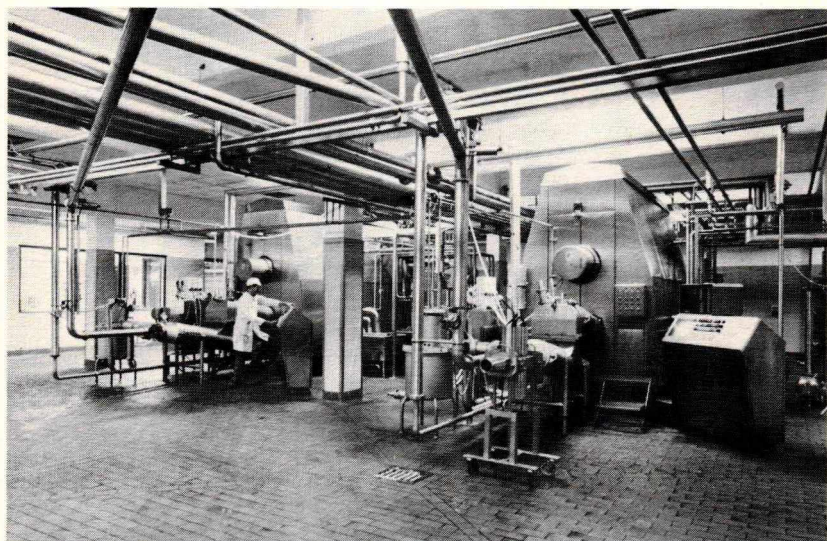

Fig. 6. Kontinuerlig smørfremstillingsmaskine. Fremstillet af Pasilac A/S og leveret til et engelsk mejeri.

Bearbejdningen af det foretagne uddrag gav følgende resultat:

Producenten	Karakter	under 10 point
Kærnecentral Vendsyssel	11,9	
Balling Kærnecentral	11,6	
Vårde andelsmejeri	11,5	
Feidholm Kærnecentral	11,1	2 gange
Holstebro Kærnecentral	11,1	2 gange
Falster andelsmejeri	10,9	2 gange
Slagelse Kærnecentral	10,9	3 gange

Et simpelt gennemsnit for de ugentlige gennemsnitskarakterer for alle de deltagende mejerier er udregnet til 10,2 varierende fra 9,8 til 10,7, hvor de ovennævnte 7 mejeriers karakterer har været med til at trække gennemsnitskaraktererne op. Når jeg har valgt at benytte smørproduktionen til vur-

dering af mængdens indflydelse på produktionens kvalitet, skyldes det, at smørbedømmelserne sker på et sikrere grundlag end f.eks. ost og konsummælk.

De anførte tal viser, at de store producenters overlegenhed med hensyn til kvalitet, som vi fandt ved forsøget i Hjørring i 1955-57, stadig er gældende i 1982.

Ifølge De danske mejeriforeningers Fællesorganisations mejeristatistik, var der ved udgangen af mejeriåret 1982-83 smørproduktion på 99 virksomheder fordelt på 74 andels og 25 private virksomheder. 48% af den samlede smørproduktion fandt i mejeriåret sted på 4 virksomheder, som hver producerede over 6.000 tons smør pr. år, og 9% af smørret blev produceret af 57 virksomheder, som hver fremstillede under 400 tons smør pr. år. Hidtil er det udelukkende smørrets kvalitet, der er omtalt, men der er ingen tvivl om, at de store osteproducenter kvalitetsmæssig nemt kan stå mål med et gennemsnit af de små producenter, selvom nogle få af dem med særlige kunder muligvis kan opnå en højere pris, end de store osterier.

Det økonomiske resultat ved sammenlægning af mejerier

Dette emne vil jeg redegøre for ved hjælp af oplysninger fra De danske Mejeriers Fællesorganisations mejeristatistik fra 1982, 1983, 1984 og 1985.

Der findes i disse beretninger tabeller, som angiver mejeriernes driftsresultater i øre pr. kg mælk med 4,20 pct. fedt og 3,40 pct. protein.

Gennemsnit af ovennævnte 4 regnskaber viser nettoresultatet angivet i følgende 4 størrelsesgrupper:

mill kg	under 10	10,0-29,9	30,0-49,9	over 50
øre pr. kg mælk	217,8	221,6	226,2	228,3

Tallene viser, at mejerier med over 50 mill. kg mælk i gennemsnit har et nettoresultat på 228,3 øre pr. kg mælk, mens det tilsvarende tal for mejerier med under 10 mill. kg mælk er 217,8.

Det giver en forskel på 10,5 øre pr. kg mælk eller ca. 500 kr. for en god kos mælkeproduktion pr. år.

Adskillige har sagt til mig, at det er forkert (det er synd), I har nedlagt alle de gode mejerier og dannet de store andelsmejeriselskaber. Jeg har da svaret, at alternativet ikke ville være mejerier med 5–7 mill. kg mælk, som jeg foreslog i 1949, men engelske og amerikanske mejerier, der ville gøre indhug i de danske mejerivirksomheder, hvis disse ikke blev enige om samarbejdsformer, til gavn for danske mælkeproducenter.

Som afslutning kan jeg oplyse, at mejerisammenlægningerne ikke er standset endnu, idet der i løbet af det sidste år er nedlagt 20 andelsmejerier og 12 privatmejerier, således at der 1. oktober 1984 var 71 andelsmejerier og 36 private mejerivirksomheder i Danmark.

Tidligere publikationer:

»Hvad kan der gøres for at formindske smørrets infektion med skimmel«. Tidsskrift for Landøkonomi, 1935. (sammen med A. Sørensen).

En analyse af den sandsynlige nedgang i omkostningerne ved smørproduktion i forbindelse med en eventuel sammenlægning af mejerier. Nordisk Mejeritidsskrift, 1948.

Mejeribruget i New Zealand og Australien, 1957.

Fagforeninger indenfor dansk mejeribrug i tiden fra 1907–1924. 1973.

Mejerist i Amerikas sydstat 1928–30., 1977.

Om oprettelse af fælles ostelagre i Danmark, 1980.

Om smørfremstilling til forskellige tider og i forskellige lande med hovedvægten på danske forhold, 1980.

De danske mejeriforeningers Mælkeeksport, 1984.